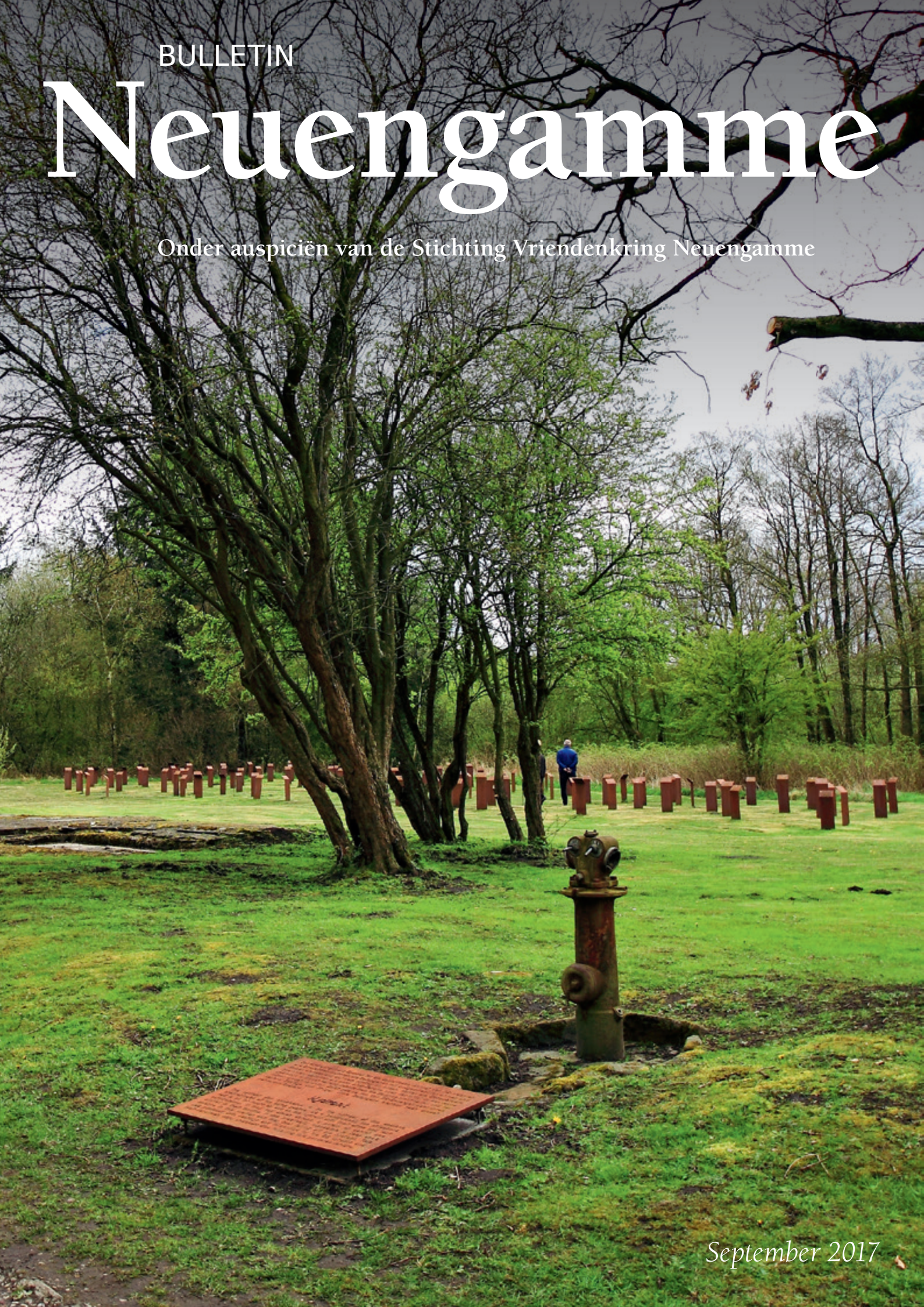

BULLETIN

Neuengamme

Onder auspiciën van de Stichting Vriendenkring Neuengamme

September 2017

INHOUDSOPGAVE

Van de voorzitter	3
Heropening tentoonstelling Husum-Schesing	4
Verslag Amicale Internationale KZ Neuengamme	9
Verslag contactdag 2017	10
Erebegraafplaatsen KZ Wöbbelin	12
“Eindelijk de waarheid”	14
Het voorwerp, een steen voor mijn vader	16
NS-Tötungsanstalt Bernburg	18
Portret Andries Wagenaar	24
Verslag Forum Gedenkstätte Neuengamme	28
Kort nieuws	32
Oproepen	34
Boekbesprekingen	35
Vervolg verhaal Dimmen van Gent	37
Aankondiging project De Witte Roos	41

COLOFON

Het Neuengamme Bulletin is een uitgave van
STICHTING VRIENDENKRING NEUENGAMME

Ere-voorzitter(s):
Joop van Vonderen †
Afko Schoonbeek

Voorzitter:
Martine Letterie
Het Jebbink 55
7251 BK Vorden
0575-552458
info@martineletterie.nl

Secretaris en archiefbeheer:
Gerrit Assies
Fagotdreef 8
3845 DH Harderwijk
034-1881985
secretariaat@vriendenkringneuengamme.nl

Penningmeester:
Renzo de Muijnck
Poolsterstraat 19
4356 BV Oostkapelle
0118-581663
penningmeester@vriendenkringneuengamme.nl

Bankrekening: IBAN: NL98 RBRB 0850 0887 12
t.n.v. Stichting Vriendenkring Neuengamme

Algemene bestuursleden:
Nicole Duijkers
Arend Hulshof
Shie On Bavelaar
Erik Dijkstra

Contactpersoon nabestaanden:
Edwin Vrielink
Bunshaftlijn 11
2782 AS Zoetermeer
06-14305306
edwin_vrielink@hotmail.com

Redactie bulletin:
Erik Dijkstra bulletin@vriendenkringneuengamme.nl

Eindredactie en correctie bulletin:
Jan en Grietje Assies

Foto's en afbeeldingen in dit nummer:
Gedenkstätte KZ-Neuengamme, Gedenkstätte Lager Sandbostel,
ITS Bad Arolsen, Edwin Vrielink, Janne Bakker, Wikipedia

Website:
www.vriendenkringneuengamme.nl

Vormgeving en druk
Verloop drukkerij
www.verloop.nl

Omslag:

Het voormalige kampterrein van KZ Husum-Schwesing

VAN DE VOORZITTER

Lieve vrienden en vriendinnen,

We kunnen terugkijken op een mooi voorjaar, met waardige herdenkingen in Neustad, Sandbostel en Neuengamme zelf, waar ik meerdere vrienden van onze vriendenkring trof. Van onze Belgische vrienden hoorde ik bovendien dat het in Wöbbelin 'oranje' zag van de Nederlanders. Het is goed om te weten, dat de slachtoffers van het concentratiekamp Neuengamme en de buitenkampen niet vergeten worden.

Onze contactdag in mei was een succes, met veel meer bezoekers dan de honderd die zich in eerste instantie hadden opgegeven. De stoelen moesten uit de kelder van het hotel te Nunspeet worden gehaald. Verderop kunt u het volledige verslag van de dag lezen, maar een ding wil ik nu vast kwijt: De laatste spreker van de dag was Frank Krake, die over Joseph Menthol vertelde. We gaven hem het boek *Nederlanders in Neuengamme* cadeau als dank voor zijn bijdrage. Niet lang daarna belde Krake me op. Hij was zo geraakt door het verhaal van Neuengamme dat hij nu er nu zelf een boek over aan het schrijven is. We houden u uiteraard op de hoogte van zijn vorderingen.

Wij zijn blij dat we u kunnen vertellen dat het ernaar uitziet dat zich voldoende mensen voor de reis in najaar hebben opgegeven. Of de studenten daadwerkelijk mee kunnen, hangt af van de subsidieaanvraag die we hebben ingediend. Ook dat horen de deelnemers zo snel mogelijk.

Het is ons doel om de geschiedenis van het kamp Neuengamme en de nagedachtenis aan de slachtoffers ervan levend te houden. De artikelen van dit bulletin van dit najaar dragen daar weer op een goede manier aan bij.

Ik hoop u te spreken tijdens onze reis dit najaar.

Martine Letterie

Heropening tentoonstelling Husum-Schwesing

Edwin Vrieling

“Van jongs af aan fietste ik langs deze plek. Zelf werd ik pas net na de oorlog geboren in het dorpje Olderup en woonde langs de huidige weg B200. Dagelijks kwam ik langs dit kamp; een plek waar niet over gesproken werd. Toen ik een jaar of tien à elf was nam mijn vader me mee naar deze plaats van verderfenis. Hij vertelde mij hoe hij 's avonds een colonne van mannen die terugkwamen van hun werk hoorde langs marcheren onder continu gebrul van de SS en de Kapo's. Marcheren kon je het eigenlijk niet noemen. 'Schleppen' noemde mijn vader dat. Ze sleepten zich voort. Nooit heeft een mens het recht andere mensen zo te behandelen, had mijn vader geëmotioneerd gezegd”.

Konzentrationslager Husum-Schwesing

Nu ruim 70 jaar later voelde Uwe Thomas Carstensen de tijd rijp om zijn vaders gedachten in daden om te zetten. De veranderende tijd en het opkomende rechtspopulisme druist in tegen zijn gevoel voor rechtvaardigheid. Hadden we dan niets geleerd van onze geschiedenis? Klaarblijkelijk schort er wat aan cultureel besef bij de jongere generaties. Niet zo vreemd: tot in de jaren tachtig had niemand in de omgeving van Husum gehoord van het voormalige concentratiekamp Husum-Schwesing, dat toch echt van 25 september 1944 tot en met 27 december 1944 in hun achtertuin had gelegen. Alleen een afgezonderd gedeelte van de begraafplaats herinnerde als monument aan de 297 gestorvenen van het kamp. De heer Carstensen raakte in gesprek met de minister van Justitie en Cultuur van de deelstaat Schleswig-Holstein Anke Spoorendonk. In haar vond hij een overtuigd lotgenoot. De grote vraag bleef echter: op welke manier kun je de geschiedenis van het nationaalsocialisme het beste laten zien? Al snel richtte de aandacht zich op een klein kamp waar de heer Carstensen als kleine jongen zo'n band mee had: het 'Konzentrationslager Husum-Schwesing'. Zoals met alle grote politieke gevoelige plannen, bleef ook nu weer een groot probleem over: wie gaat dat betalen? De heer Carstensen had daar een bijzonder goed voorstel voor: zou het helpen als ik €100.000,- ter beschikking stel voor de vernieuwing en de herinrichting van het voormalige concentratiekamp Husum-Schwesing? Helpen deed het.

28 april 2017

Een druilerige dag wacht op ons. Wolkenvelden hangen dreigend over het Noord-Duitse landschap. Het is al laat in de ochtend als we herten langs de randen van de bossen zien grazen. Dieren die zich normaal gesproken pas laten zien in de schemering. Rijden naar Husum is als rijden naar het einde van de wereld. Zodra we Hamburg gepasseerd zijn vernauwt de rijksweg zich tot een tweebaansweg. Binnen enkele kilometers is dit zelfs teveel en verandert het tempo van leven. Een voort kronkelende boerenweg is al wat overblijft. Compleet met langzaam rijdend verkeer en onmogelijke inhaalmanoeuvres van mede weggebruikers. De regen zet in. Het wordt een miezige dag. Het is moeilijk voor te stellen dat in dit rustieke open landschap, waar

Uwe Thomas Carstensen

ooit de jaarlijkse veemarkt het hoogtepunt van het culturele jaar was, een concentratiekamp gevestigd was. En wat voor één. Voor de aanleg van een verdedigingslinie die bekend zou worden als de Friesenwall moesten zogenaamde tankvallen worden gegraven. Diepe sleuven in het moerassige grasland. Hoe moerassig? Zelfs de afgebakende weiden in deze omgeving zijn opgebouwd uit dwarse ribbels zodat het regenwater al op de weide weg kan lopen, zodat de dieren in ieder geval kleine stukjes vaste grond onder hun hoeven hebben.

Wat een schok voor de lokale inwoners toen hier eind september 1944 een colonne van 800 man door de straten werd gejaagd.

Terwijl we de afslag nemen naar het congrescentrum van Husum kijk ik de hoofdstraat van Husum in. Wat een schok moet dat zijn geweest voor de lokale inwoners toen hier eind september 1944 een colonne van 800 man door de straten werd gejaagd. Deze keer geen marcherende Kriegsmarine of Wehrmacht. Zelfs geen elite peleton van de SS, die allen hoofdkantoren of opleidingscentra hadden in Husum. Nee, deze keer zou het anders zijn. Mensen in gestreepte pakken. Pakken die ze voor hun transport naar Husum hadden gekregen. Niet dat deze op maat waren, dat moesten de gevangenen zelf maar uitzoeken. Pakken ook waar ze reeds enige dagen mee liepen. Niet alleen

de kleding was al enige dagen niet gewassen, ook de mensen zelf niet. Een wasgelegenheid hadden ze nog niet. Wat een stinkende ongeorganiseerde bende liep er nu door de straten! En dan was er nog iets: veel van de gevangenen kwamen direct uit de ziekenboeg van KZ Neuengamme. Getransporteerd vanuit Neuengamme naar Husum doordat er gebrek was aan mankracht en de SS hen wel weer “arbeitsfähig” vond. Een grove inschattingsfout. Zo erg zelfs dat er binnen twee weken al 450 mannen als arbeidsongeschikt teruggestuurd werden naar Neuengamme. Gelukkig voor de tere zieltjes van de lokale bevolking duurde deze exercitie in Husum zelf niet heel lang. Binnen 8 dagen was het werk aan de noordkant van Husum al klaar, waarna men een andere route naar het werk liep: via het kleine dorpje Olderup.

Tentoonstelling

Op de parkeerplaats van het congrescentrum worden we hartelijk ontvangen door de voorzitter van de Freundeskreis Husum-Schwesing: mevrouw Jepsen. Met haar vereniging heeft zij binnen enkele jaren de belangstelling voor de geschiedenis van het kamp opnieuw op de kaart gezet. Zo houden zij rondleidingen en or-

ganiseren ze lezingen waarvan ik er zelf een in 2016 heb mogen houden. Met bussen worden we vervoerd naar de Gedenkstätte Husum-Schwesing zoals het voormalige kamp nu genoemd wordt. Om ons heen hoor ik enkele Nederlanders praten. Er zijn nabestaanden van gevallen en een delegatie van de gemeente Putten aanwezig. Ter plaatse krijgen we alle ruimte om de tentoonstelling en het voormalige kamp te bezichtigen. De tentoonstelling is buiten op moderne metalen borden geplaatst zodat deze altijd te bezichtigen zijn. In korte thema's komt de geschiedenis van dit kamp in tekst en beeld tot leven. Naast deze tentoonstelling is een klein klaslokaal gebouwd waar leerlingen van scholen uit Schleswig-Holstein les krijgen in de achtergronden van het nationaal socialisme en waar dat toe kan leiden.

Via het pad lopen we het oorspronkelijke kampterrein op. Grote ruimtes zijn weer openge gemaakt. Bomen zijn verwijderd en de voormalige keukenbarak, de enige barak waarvan de oorspronkelijke fundering er nog ligt, heeft zijn dominante positie in het kamp weer teruggereggen. Wuivende bomen begrenzen het pad. Struiken en bomen aan de andere kant van het veld markeren dat wat ooit door prikkeldraad

werd afgebakend. Langs het pad zijn de restanten van de voormalige toiletblokken nog zichtbaar. Hierachter een indrukwekkend memoriaal voor de gestorvenen. Op 297 metalen platen staan even zo vele namen. Op deze dag van herinnering en gedenken laten nabestaanden bloemen achter bij het monument van hun dierbaren. Het kleurenpalet van de omgeving verandert van accent: het groen van het gras en de roestbruine kleur van de monumenten verandert van intensiteit door de kleur van witte azalea's en rode rozen. In het midden van het kamp, onder een boom, staat een van de weinige oorspronkelijke relieken die het terrein nog rijk is: de de waterkraan ("Wasserhahn"). Naast deze plaats staat een bordje met een nummer en een QR Code. Via je telefoon krijg je een rondleiding door het kampterrein. Bij elke paal krijg je informatie over dat gedeelte. De geschiedenis van deze waterhaan is een grimmige. Gevangenen die zich volgens de SS'er Klingler aan ernstige vergrijpen schuldig maak-

ten, plaatste hij op deze brandpomp. Met een aardappel in iedere hand moesten ze zo blijven zitten. Zodra de kramp toesloeg en ze er vanaf vielen, sloegen de Kapo's die toezicht hielden er met volle overtuiging op los om deze man er weer op te krijgen. Als dit niet meer lukte, was de man meestal dood of stierf hij aan de gevolgen van zijn mishandelingen in het 'revier'.

Ziekte

Daar waar ooit de 9 slaapbarakken op een rij stonden, staat nu een monument uit steen opgetrokken. Het verbeeldt het gevoel van opgesloten zijn in een zeer beperkte ruimte waarin alleen de lucht boven je doet denken aan vrijheid. Via het kronkelende wandelpad lopen we terug richting de entree van het kamp. Opvallend is dat daar waar de meeste mensen gestorven zijn, in het revier, de bomen nu het grootst zijn. Deze ziekenboeg lag aan de andere kant van de "Lagerstrasse" ter hoogte van de keuken. Het was het domein van de Deense

Even voorstellen

Mijn naam is Edwin Vrielink. Sinds dit voorjaar heb ik het werk van de heer Sietse Geertsema mogen overnemen. Dat houdt in dat ik het aanspreekpunt ben voor nabestaanden die informatie willen over hun familie die in Neuengamme of een van de buitenkampen hiervan hebben gezeten. Mijn grootvader Gerrit Ruiter is een van de slachtoffers van de razzia in Putten die tijdens de evacuatie van Neuengamme in april 1945 is omgekomen. Sinds enige jaren werk ik aan een boek over de geschiedenis

van de buitenkampen Husum-Schwesing en Ladelund. Hieruit voortkomend heb ik mijn medewerking mogen verlenen aan de vernieuwde tentoonstellingen in Husum en Ladelund. Over de opening van de tentoonstelling en de geschiedenis van Husum-Schwesing staat een uitgebreid verslag in dit nummer. Tijdens de reis naar Neuengamme eind november houd ik een voordracht over de geschiedenis van Husum-Schwesing. Hopelijk zie ik u daar!

Edwin Vrielink

Dokter Thygesen. Een man die na de oorlog veelvuldig over het kamp en zijn misstanden heeft geschreven. Een man ook die na het ziek worden van de andere aanwezige Deense arts Nordentoft in het midden van oktober 1944 alleen over bleef. De lokale Duitse arts die af en toe inspecties hield, werd door Klingler de toegang ontzegd. Het resulteerde in een catastrofale situatie waarin de *'dokter in de psychiatrie'* Thygesen als enige verantwoordelijk werd voor het reilen en zeilen van de ziekenboeg. Reeds na ruim een week in het bestaan van het kamp, vonden de eerste retourtransporten plaats van zieke gevangenen. Toen er een nieuw transport vanuit Neuengamme kwam ter vervanging van een van deze ziekentransporten, bleken er meerdere gevangenen enterocolitis te hebben opgelopen in Neuengamme. Enterocolitis is een infectieziekte die veroorzaakt wordt door het eencellige diertje *Balantidium Coli*. Het diertje leeft normaal gesproken in varkens, maar kan via contact met voedsel of water op de mens worden overgebracht. Eenmaal in de mens hecht het diertje zich in de dikke darm, veroorzaakt het diarree en kan het zich hechten aan de darmwand waardoor er abscessen en zweren ontstaan. Uiteindelijk kan dit resulteren in dysenterie. De medische kennis van de Deense psychiater Thygesen hield toen al lang op. Hij zonderde zich meerdere dagen af van de rest omdat hij zich zogenaamd ziek voelde. Het bleek later de voedingsbodem voor het uitbreken van een ongekennde epidemie. Een concentratiekamp heeft echter niets aan gevangenen die niet kunnen werken. Onder leiding van de SS commandant Griem en zijn plaatsvervanger Klingler werden de ziekenbarakken doorzocht op gevangenen die zich wilden drukken van het werk. Zij die geen open wonden konden laten zien, bestempelde zij als *'arbeitsfehg'*. Onder drang van de altijd rondslaanende Kapo's, werden zij aan het werk geslagen.

297 namen

Als we doorlopen naar het beginpunt van het huidige terrein herinneren 10 metalen platen met 297 namen aan de gevolgen van deze situatie. De honderden mensen die later in Ladelund en Neuengamme alsnog overleden aan de gevolgen van hun tijd in Husum-Schwesing zijn hier nog niet zichtbaar. Na de rondgang door het kamp verplaatsen we ons naar het congrescentrum. Enkele korte toespraken van de Minister van Justitie en Cultuur van Schleswig-Holstein Anke Spoorendonk, Carsten Sörensen en Gerhard Fouquet doelden allen op het zelfde thema: het huidige politieke klimaat leidt tot een verrechtsing van de maatschappij. Een richting die we niet op moeten gaan. De enige die de aanwezigen in woord en gebaar meenam in de geschiedenis van het kamp Husum-Schwesing was de heer Carstensen. Zijn persoonlijke ervaringen als jongen, opgroeiend in het naoorlogse Olderup. Een combinatie van jeugdige nieuwsgierigheid, gelardeerd met levenslange indrukken. De herinnering aan zijn vader die zijn tranen niet kon inhouden, terwijl hij zijn zoon uitlegde wat er in het Konzentrationslager Husum-Schwesing gebeurd was.

Waar woorden tekort komen om een geschiedenis te duiden, neemt muziek een voorname plaats in. Zo sluiten we de opening van de vernieuwde tentoonstelling af met een werk van Franz Schubert uitgevoerd door bas-bariton Thilo Dahlmann en Hedayet Djeddikar op piano. Van het stuk *'Der Winterreise'* worden 10 akten gespeeld. Franz Schubert schreef het stuk vlak voordat hij zelfmoord pleegde. Zijn depressieve stemming voert de boventoon in dit zware stuk. Een verzoek in het programmaboekje slaat op het voorgedragen stuk, maar eigenlijk is het van toepassing op de gehele tentoonstellingsopening en de geschiedenis van het concentratiekamp Husum-Schwesing:
"Bitte keinen Zwischenapplaus"

Verslag Amicale Internationale KZ Neuengamme

Shie On Bavelaar

Op 10 november 2016 vertrokken Martine en ik met de trein naar Hamburg om de jaarlijkse AIN bij te wonen. We reden weg van een schraal zonnig Nederland en kwamen terecht in een sneeuwlandschap zodra we de grens over gingen.

Het is belangrijk dat wij jaarlijks samenkomen als Stichting met de Internationale Vriendenkring om de nagedachtenis van onze familie, naasten en bekenden levend te houden.

Aanwezig waren Jean-Michel Gaussoit (voorzitter F), Jean-Michel Clère (F), Martine Letterie & Shie On Bavelaar (NL), Helle Sørensen (DK), Mark van den Driessche (B), Thomas Käpernick (D) en Christine Eckel (secretaris).

Wat mij als eerst opviel aan de Internationale Vriendenkring: de gemiddelde leeftijd is aan de hoge kant. Hierdoor is de digitale snelweg nog niet goed ingeburgerd. Veel in papieren vorm in plaats van digitaal. Dat is goed voor de ervaring die men heeft want het is belangrijk om de gedachtenis door te geven. Maar het is ook goed dat de jongere generatie betrokken wordt bij de Vriendenkring zowel in Nederland als in Europa. Hierdoor blijft de nagedachtenis levend en wordt het doorgegeven aan de nieuwe generatie.

Martine heeft in de eerste vergadering zowel in groot comité als in kleiner comité verteld over de website van de Oorlogsgravenstichting, Stichting Vriendenkring Neuengamme, Facebook en overige sociale media. Dat het belangrijk is om ook op sociale media het verhaal te blijven vertellen.

We hebben tijdens deze dagen ook een krans gelegd zowel bij het gedenkteken als bij de plek waar het crematorium heeft gestaan van het concentratiekamp Neuengamme. Om stil te staan bij de plek waar onze geliefde familieleden geleden hebben, overleden zijn of de gruwelijkheden overleefd hebben.

Martine en ik hebben ook een rondleiding gekregen over het terrein waar een nieuw te bouwen vaste tentoonstelling komt te staan in Hamburg. Hier in het Hannover Station wordt de deportatie van Joden, Roma en Sinti herdacht. Ergens in 2018 zal deze plek in het Lohsepark in Hamburg opgeleverd gaan worden. Op deze website is meer informatie te vinden: <http://www.vogt-la.com/en/project/hanover-railway-station-memorial-site-hamburg-germany>

We sloten het congres af met de gedachte dat we dit soort bijeenkomsten zeker moeten voortzetten.

v.l.n.r. Christine Eckel (Duitsland), Jean-Michel Clere (Frankrijk), Jean-Michel Gaussoit (Frankrijk), Shie On Bavelaar, Martine Letterie, Helle Vibeke Sorensen (Denemarken), Mark Van den Driessche (België).

Verlag contactdag

13 MEI 2017

Erik Dijkstra

Het was dit jaar voor het eerst dat de contactdag niet in november plaats vond, maar tijdens een zonovergoten voorjaarsdag. Het vormde voor de meeste donateurs geen beletsel om te komen, want de opkomst was zeer goed en er verschenen zelfs meer mensen dan verwacht.

Na de inloop met koffie en wat lekkers opende de voorzitter, Martine Letterie, de contactdag met een welkomstwoord waarin ze in het bijzonder de twee aanwezige oud-gevangenen Jan van der Liet en Wim Alosery welkom heette. Ook werd het bestuur even kort voorgesteld. Tevens werd dhr. Sietse Geertsema bedankt die na jaren als 'contactpersoon nabestaanden' te hebben gefungeerd, zijn werkzaamheden heeft overgedragen aan Edwin Vrielink.

Na het welkomstwoord gaf oud-gevangene Jan van der Liet een zeer indrukwekkende lezing over zijn ervaringen in Husum, een van de vele buitenkampen van Neuengamme. Het was muisstil in de zaal toen dhr. Van der Liet vertelde over de verschrikkingen die zich er hebben afgespeeld. Hij noemde het zelf 'satanische

wreedheid'. De gevangenen waren voor 80% Nederlanders en ze werden te werk gesteld aan de bouw van de "Friesenwall", een nutteloze verdedigingslinie bestaande uit loopgraven en tankgrachten. Tussen de 300 en 500 gevangenen hebben de 'hel van Husum' niet overleefd.

Hierna was het woord aan prof. dr. Ismee Tames die een boeiende lezing gaf over de geschiedenis van de Stichting 1940-1945 en over de ervaringen van gevangenschap en transport. Wat betekende het voor mensen dat ze steeds werden getransporteerd van plek naar plek, soms dwars door Europa? Het was voor de gevangenen een strijd tussen het verlangen om een kamp te verlaten en de angst voor wat ging komen. Ook zette dr. Tames uiteen wat de rol van de Stichting 1940-1945 was en hoe ze

Jan van der Liet tijdens zijn lezing over Husum

van een naar binnen gekeerde organisatie veranderde in een stichting die zich roerde in het politieke debat en naast materiële steun ook veel op persoonlijk vlak heeft betekend voor oorlogsslachtoffers.

Tijdens de lunch werd er flink bijgepraat waarna mevrouw Geertrui van de Brink een lezing gaf over haar grootvader Albert van der Poel, een van de weinige mensen die uit Neuengamme werd ontslagen. Na zijn vrijlating schreef hij een verslag over zijn ervaringen. Mevrouw van de Brink gaf met technische ondersteuning van haar echtgenoot een bijzondere presentatie waarin ze veel beeldspraak gebruikte om het verhaal van Albert van der Poel te vertellen.

Na deze presentatie was het tijd voor het muzikale intermezzo met de zangeres Eva-Nicole Leroux, op de piano begeleid door Hidde Smedinga. Als laatste lied werd het bekende "Wir sind die Moorsoldaten" gezongen, dat in de zomer van 1933 door politieke gevangenen is geschreven.

Als laatste gaf de heer Frank Krake een lezing over het leven van Joseph Sylvester, bijgenaamd Menthol, over wie hij een boek heeft geschreven. Het boek vertelt het verhaal van de zwarte marktkoopman Joseph 'Menthol' Sylvester die

in 1925 in Nederland kwam, nadat hij vanwege de rassenhaat de Verenigde Staten was ontvlucht. Toen hij de Hengelose Roosje Borchert ontmoette maakten de inwoners van het provinciestadje voor het eerste van hun leven kennis met een zwarte man. Kort na de Duitse inval werd Joseph Sylvester opgepakt en enige tijd geïnterneerd in Kamp Schoorl. Als Saint Luciaan had hij een Brits paspoort, wat hem tot vijandelijk onderdaan maakte. De bezetter verklaarde Sylvester uiteindelijk ongevaarlijk en liet hem verder met rust.

Frank Krake wist met zijn presentatie over het bijzondere leven van 'Menthol' de aanwezigen erg te boeien wat ook de nodige ontspanning bracht na de vele indrukwekkende en vaak emotionele verhalen van deze contactdag.

Frank Krake tijdens zijn lezing over "Menthol"

Erebegraafplaatsen van KZ Wöbbelin vernieuwd

Janne Bakker

Tijdens de bevrijdingsherdenkingen van concentratiekamp Wöbbelin in mei van dit jaar werd ook de afronding gevierd van een project, begonnen in 2014. Alle monumenten in het district Ludwigslust-Parchim ter nagedachtenis aan de slachtoffers van het nazi-regime werden waar nodig gerestaureerd, vernieuwd en, zo mogelijk, geactualiseerd.

Verein Mahn- und Gedenkstätten im Landkreis Ludwigslust-Parchim e. V.

In de aanloop naar de 70ste bevrijdingsherdenking van concentratiekamp Wöbbelin besloten de leden van deze Verenigde Herinneringscentra eensgezind tot dit omvangrijke project. Omvangrijk en veelomvattend, want negen gedenkplaatsen heeft zij onder haar hoede. Een hoeveelheid die zijn verklaring vindt in het oprukken der geallieerden uit het westen, zuiden en oosten waardoor het gros van de dodenmarsen en -transporten naar dit district werd gedreven.

Een werkgroep besloot, na inventarisatie, de vormgeving van het klinkerstenen monument op het vroegere kampterrein van KZ Wöbbelin als leidraad te nemen.

Informatie

De maakster ervan, beeldend kunstenaar Dörte Michaelis werd gevraagd op alle gedenkplaatsen, verhogingen van deze zelfde klinkerstenen te maken als drager van informatieve teksten. Daarnaast verrezen in Sülstorf, in Ludwigslust op erebegraafplaats 'Am Bassin' en op de erebegraafplaats in Hagenow - 200 en 144 slachtoffers - duurzaam metalen panelen waarop his-

torische foto's verwijzen naar de oorsprong van deze bijzondere plekken.

Met het oog op hiermee gepaard gaande herindelingen werd waar nodig gesnoeid en nieuw groen aangelegd, vaak met hulp van vrijwilligers.

Naamstenen voor persoonlijker herdenken

Op de grafvelden waar de identiteit van de slachtoffers bekend is geworden op grond van actueel onderzoek, kreeg de kunstenaar opdracht monumenten te vormen van met namen beschreven klinkers. Hiermee ging voor velen een lang gekoesterde wens in vervulling, het resultaat is zondermeer indrukwekkend.

Al tijdens de 70ste herdenking in 2015 kon in het bijzijn van overlevenden en nabestaanden zo'n aanvullend monument op de erebegraafplaats in Wöbbelin onthuld worden. Het toont de 82 namen van gevangenen die tussen 17 februari en 24 maart 1945 - bij de bouw van KZ Wöbbelin - het leven lieten.

Op 2 mei 2016 werd op het stadskerkhof in Ludwigslust een monument van 181 klinkerstenen ingewijd waarvan 149 met en 32 zonder naam. De hier begraven slachtoffers stierven als gevolg van de geleden ontberingen na hun be-

Ereveld Friedhof Ludwigslust

vrijding in (militaire) noodhospitalen in Ludwigslust en omgeving.

Tijdens de herdenkingen van dit jaar werd het klinkermonument in het Neu Lüblowerwald onthuld. Pas in de jaren '60 van de vorige eeuw werd deze plek ontdekt. Tussen 27 maart en 24 april 1945 bracht men de doden van KZ Wöbbelin naar meerdere massagraven in dit gebied. Aan de hand van een lijst uit 1945, tien jaar geleden aan het archief van KZ-herinneringscentrum Neuengamme overgedragen, zijn 141 namen bekend geworden.

Men verwacht voor deze plekken nog steeds meer namen terug te vinden van hen die er begraven zijn.

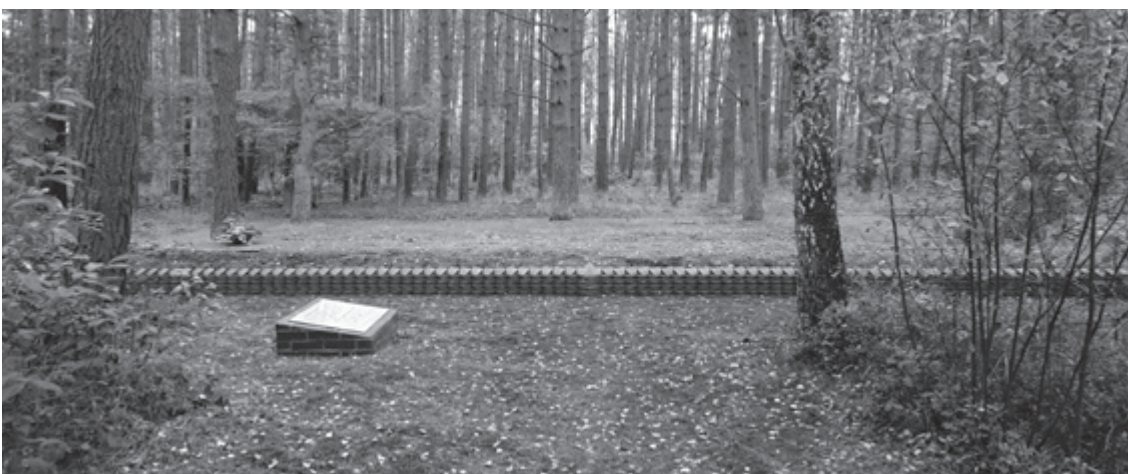
‘Niemand kan zich onttrekken aan de geschiedenis van zijn volk. We moeten en mogen het verleden niet laten rusten, om te voorkomen dat het opnieuw werkelijkheid wordt.’

Woorden van Jean Améry en motto van een nieuwe folder die begin dit jaar door Verein Mahn- und Gedenkstätten im Landkreis Ludwigslust-Parchim e. V. werd uitgebracht. Daarin uitgebreid aandacht voor alle monumenten, gedenkplaatsen en de recente aanvulling en vernieuwing. Vanwege de, naar verhouding, niet aflatende grote belangstelling vanuit ons land ook vertaald naar het Nederlands. Via internet een kijkje nemen? Google op: herinneren, herdenken, waarderen, waarschuwen.

Foto's: Mahn- und Gedenkstätten Wöbbelin

Gedenkplaatsen in district Ludwigslust-Parchim:

- Erebegraafplaats en monument in Wöbbelin
- Monument voormalig kampterrein van KZ Wöbbelin
- Massagraven van KZ Wöbbelin - Neu Lüblower Wald
- Erebegraafplaats en monument 'Am Bassin' in Ludwigslust
- Erebegraafplaats op het stadskerkhof in Ludwigslust
- Erebegraafplaats in Hagenow
- Gedenkplaats in Sülstorf
- Monument voor de dodenmarsen in Raben Steinfeld
- Elbbergmuseum in Boizenburg
- Sovjet-Russische erevelden in Ludwigslust en Hagenow

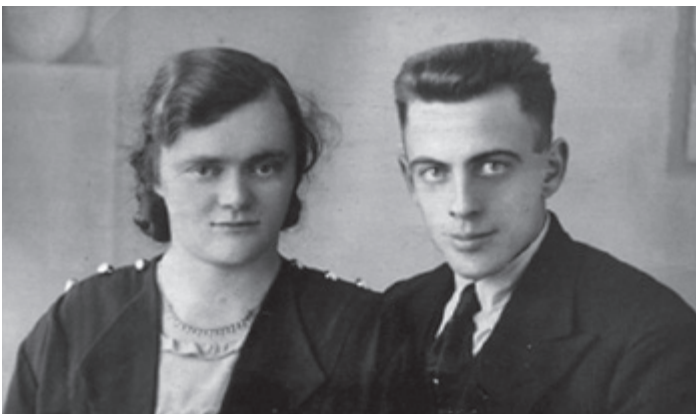

Massagraf Neu Lublower Wald

Eindelijk de waarheid

Martine Letterie

Bram de Muijnck werd op 22 juli 1944 in zijn huis in Kamperland gearresteerd door Duitse soldaten, op verdenking van het bezit van een illegale radio. Via de gevangenis van Middelburg en kamp Amersfoort kwam hij uiteindelijk in het concentratiekamp Neuengamme terecht, waar hij op 26 december 1944 stierf. Zijn zoon Jan wilde weten wat er met hem gebeurd was; na zijn pensionering ging hij op onderzoek uit en reconstrueerde de levensgeschiedenis. Dankzij het digitale monument vond hij het laatste ontbrekende stuk.

Bram met zijn vrouw Pie

De zoektocht

Jan: "In 2002 kon ik vervroegd stoppen met mijn werk. Omdat ik nu vrije tijd had ging ik op zoek naar meer informatie over mijn vader. Daarvoor sloot ik me aan bij de Stichting Vriendenkring Neuengamme. In 2006 bezocht ik voor het eerst, met een herdenkingsreis van deze Stichting, de Gedenkstätte KZ-Neuengamme. Tijdens dit bezoek kreeg ik van de archivaris informatie over mijn vader die tot dan voor mij nog volkomen onbekend was. Op mijn verzoek ontving ik ook uitgebreide in-

formatie uit de archieven van het Rode Kruis, Stichting 1940-1945, Archief Eemland en het ITS in Bad Arolsen. Met al deze informatie kreeg ik een vrij goed beeld waarom mijn vader gearresteerd werd, hoe zijn arrestatie was verlopen en hoe zijn leven was geëindigd in concentratiekamp Neuengamme."

Het digitaal monument

Toen het digitaal monument van de vriendenkring in de lucht ging, schreef hij met alle informatie die hij inmiddels verzameld had een uitgebreid verhaal over het leven van zijn vader en plaatste daar de nodige foto's bij. Hij was een van de eersten en het bestuur gebruikte de pagina van Bram de Muijnck regelmatig als

De onderzoeker zocht op internet naar Bram de Muijnck, vond het digitale monument, las daar Jans verhaal over zijn vader en zocht contact met Jan.

voorbeeld wanneer het monument gedemonstreerd moest worden.

Jan had nooit durven dromen dat hij via het digitale monument achter de aanleiding van zijn vaders arrestatie zou komen. Toen hij dit voorjaar terugkwam van een vakantie naar Normandië, werd hij gebeld door een meneer uit Zeist. Deze man deed onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog en had in dat kader een vrouw van 83 uit zijn woonplaats gesproken. Zij had hem verteld, dat ze als jong meisje getuige was geweest van de arrestatie van Bram de Muijnck. Wat ze toen had gezien, ging haar steeds meer dwarszitten naarmate ze ouder werd. De onderzoeker zocht op internet naar Bram de Muijnck, vond het digitale monument, las daar Jans verhaal over zijn vader en zocht contact met Jan.

Het verhaal van Rie Koole

Die wilde natuurlijk graag met de vrouw spreken en samen met zijn vrouw Theuny en zoon Renzo ging hij bij haar op bezoek in Zeist. Op 20 mei 2017 vertelde ooggetuige mevrouw Boerhout-Koole het volgende:

“Ik was een meisje van 9 jaar oud en samen met mijn vriendin in de woning aan de Molenweg 2, de woning die schuin tegenover de woning van je vader staat. Deze woning was gevorderd door de SIPO. In de woning was ook een ‘moffenmeid’ aanwezig. De betekenis van ‘moffenmeid’ begreep ik pas veel later, toen ik hoorde vertellen dat deze vrouwen en meisjes tijdens de bezetting een relatie hadden aangeknoopt met een Duitse soldaat.

Op die zaterdagmorgen zag ik je vader naar huis fietsen. Achterop zijn fiets zat zijn zoon Jaap en in zijn linkerhand had hij een emmertje. Aangekomen bij zijn woning, zag hij Duitse soldaten. Hij stopte, keek vertwijfeld en is doorgefietst naar het huis van zijn schoonouders, dat een eindje verderop aan de Noordstraat staat.

Mij viel op dat de ‘moffenmeid’ (21 jaar) voor het raam stond en naar de Duitse soldaten riep: “Ik weet zeker dat hij er een heeft, ik weet het zeker dat hij een radio heeft”. Dat zij dit zo overtuigend en grijnzend naar de soldaten riep, kan een teken zijn dat zij op de hoogte was van zijn arrestatie. Deze meid had ook twee vriendinnen (20 jaar en 21 jaar) die ook vergaande contacten hadden met de soldaten van de SIPO. Zij waren op dat moment niet bij haar. (De namen van

Het transport gevangenen vanuit Amersfoort naar Neuengamme. Onder pijl Bram de Muijnck.

deze drie moffenmeiden zijn om reden van privacy niet vermeld.)

Opnieuw het digitale monument

Jan was buitengewoon gelukkig dat hij nu eindelijk wist wat er precies gebeurd was. Hij paste zijn verhaal voor het digitale monument aan en stuurde het aan beheerder Edwin Vrielink. Die had nog een bijzondere toevoeging:

“Misschien heb ik nog een nieuwtje voor u. Dit transport heeft mijn specifieke aandacht aangezien mijn grootvader Gerrit Ruiten ook in dit transport gezeten heeft. Over zijn belevingen werk ik aan een boek (...) Als onderdeel van dit onderzoek heb ik het volledige transport van oktober 44 opnieuw in kaart gebracht. Van de kleine 1400 man die aankwamen in Neuengamme (er zijn onderweg een man of 48 uit de trein ontsnapt), heb ik van 1200 hun nummer kunnen terugvinden dat zij in Neuengamme kregen. Hun plaats op deze lijst bepaalde veelal naar welk buitenkamp ze zijn gegaan. Zo zijn de mannen die kort voor en na uw vader op de lijst staan allen in Husum-Schwesing geweest. (...) Er is nog een andere aanwijzing al zullen er meerdere mensen zijn die dit zullen ontkennen. U schreef dat uw vader is overleden aan enterocolitis. (...) Enterocolitis als overlijdensoorzaak komt in Neuengamme pas voor na terugkomst van de transporten uit Husum en Ladelund. Enterocolitis kan overgaan in Difterie: de doodsoorzaak van 80% van de gestorvenen in Husum en Ladelund.

Ik ben er vrij zeker van dat uw vader van Neuengamme direct naar Husum getransporteerd werd en aan de daar opgelopen ziektes na terugkomst in Neuengamme overleed.”

Een steen voor mijn vader

Martine Letterie

Op 15 februari 2017 legde Ineke Dingelhoff – Roodveldt een struikelsteen voor de deur van de Kleine Drift 112 in Hilversum voor haar vader Abraham Roodveldt. Diezelfde dag legde ze samen met haar nichtje Maja struikelstenen voor hun oom Isaac, zijn vrouw Branke en hun kleine neefje Mozes. Een tragische joodse geschiedenis, zo lijkt het. Maar Inekes vader Bram en grootvader Mozes werden in eerste instantie niet gearresteerd omdat ze joods waren.

Wie ben je?

Ik ben Ineke Dingelhoff - Roodveldt, 78 jaar en voornamelijk opgegroeid in Hilversum. Door de oorlog had ik zoveel schoolachterstand opgelopen, dat ik veel ouder was dan de andere leerlingen uit de klas. Daarom wilde ik graag snel aan het werk. Ik ging naar kantoor en volgde avondcursussen. Ik ben getrouwd met Wim. We hebben een dochter, een zoon, een pleegdochter en 6 kleinkinderen.

Wat is je band met Neuengamme?

Mijn vader, opa en een oudoom waarvan ik lang het bestaan niet kende, zijn allemaal in april 1942 in Neuengamme aangewezen door een zogenaamde medische commissie, die tot taak had gevangenen te selecteren die 'verwijderd' moesten worden. Het ging om ernstig zieken, geesteszieken en joden. De geselecteerde groep werd in juni 1942 naar de Heil- en Pflageanstalt Bernburg gebracht, een verpleeginrichting dus, en daar werden ze allen vergast.

In Bernburg werden proeven genomen wat de meest effectieve manier was om mensen te vergassen. Op deze manier werden tussen 5 juni en 2 juli 1942 tenminste 45 Nederlanders vermoord en dus drie van mijn familieleden.

Hoe kwam je vader in Neuengamme terecht?

In de nacht van 24 op 25 juni 1941 zet Nazi-Duitsland de Operatie Barbarossa in, de aanval op de Sovjet-Unie. Direct daarna pakt de Duitse bezetter in Nederland onder de naam CPN-Aktion meer dan vierhonderd (vermeende) communisten op en in de maanden daarna nog eens honderdvijfzeventig. Mijn vader Bram werd in Hilversum van huis opgehaald op 25 juni 1941, tegelijk met zijn vader Max, hun goede vriend Martinus Letterie en nog drie andere Hilversummers.

Via kamp Schoorl kwamen ze op 18 augustus in Kamp Amersfoort terecht, als allereerste gevangenen. Mijn grootvader had kampnummer 6, Martinus Letterie nummer 7. Van mijn vader hebben we geen brieven en kaarten

meer, omdat we in de oorlog alles zijn kwijtgeraakt.

In november 1941 moesten mijn vader en grootvader op transport naar Neuengamme, Martinus zou een maand later volgen.

Hoe is je contact met de vriendenkring?

Mijn nichtje Maja en ik lazen in de krant een interview met Martine Letterie en haar vader Frank. We wisten dat onze families bevriend waren geweest. Maja mailde Martine, we hebben elkaar opgezocht en via haar en Frank we zijn bij de vriendenkring terecht gekomen.

Het is inmiddels een echte vriendenkring, je hebt toch allemaal hetzelfde meegemaakt.

Wat betekent de steen voor je?

Dat neerleggen van de steen, is het laatste stukje wat bij je hoort. Ik vond het heel emotioneel en heel geweldig, alsof je mijn vader op zijn laatste rustplaats legt. Niet in Duitsland maar hier, weer thuis. Hier is hij weggehaald en nu is

Dat neerleggen van de steen, is het laatste stukje wat bij je hoort. Alsof je mijn vader op zijn laatste rustplaats legt.

In 1944 overleed een broer van mijn Duitse moeder en toen gingen we naar de begrafenis in Duitsland, mijn moeder, mijn zus en ik. Het was een vreselijke treinreis, we moesten steeds de trein uit vanwege beschietingen. Het was kort voor Dolle Dinsdag en daarom konden we daarna niet meteen terug. Toen dat eindelijk wel kon – ik herinner me niet wanneer dat was – , was ons huis weg en de spullen verdwenen. Daarom heb ik niets meer van vroeger, geen foto's, niets van mijn vader. Ik heb alleen deze ene foto nog van mezelf, waarschijnlijk omdat mijn moeder hem bij zich had toen we naar Duitsland gingen. Op de foto sta ik voor het huis aan de Kleine Drift waar mijn vader is weggevoerd. Het is een van de weinige foto's uit mijn jeugd, daarom bijzonder.

Zul je nog naar de steen terugkeren?

Ik kom vaker in Hilversum, dus ik zal er zeker terugkeren. Na de oorlog kwam ik er ook, omdat mijn moeder als dienstmeisje gewerkt heeft in een kruidenier daar op de hoek. Dat plekje zocht ik altijd op en we hebben daar later vlakbij gewoond, maar ik heb het vaker bekeken.

Bij het leggen van de steen van mijn opa kwamen de kinderen naar buiten die nu in zijn huis woonden. Die beloofden dat ze het steentje mooi zouden poetsen en goed zouden onderhouden. Dat vind ik ontzettend lief.

Moord op alfabetische volgorde

Erik Dijkstra

Al in 1939 werd het algemeen bekende euthanasieprogramma Aktion T4 op bevel van Hitler gestart. In euthanasiecentra verspreid over Duitsland werden een geschatte 200.000 mensen vermoord die misvormd of gehandicapt waren of die leden aan een psychiatrische ziekte. Ze kwamen om door vergassing, verstikking, verhongering of door overdoses medicijnen. Minder bekend is dat ook concentratiekampgevangenen in deze euthanasiecentra werden vermoord. In euthanasiecentrum Bernburg werden in 1942 vijfenveertig Nederlandse gevangenen van KZ-Neuengamme in twee maanden tijd vergast. Op alfabetische volgorde...

NS-Tötungsanstalt Bernburg

Het *NS-Tötungsanstalt Bernburg* bevond zich tussen 21 november 1940 en 30 juli 1943 in een afgescheiden deel van het *Landes- Heil- und Pflegeanstalt* (sanatorium en psychiatrisch ziekenhuis) in Bernburg an der Saale. Het was een van de zes euthanasiecentra van de *Aktion T4*. Dit verplichte euthanasie- en sterilisatieprogramma werd in oktober 1939 gestart op bevel van Adolf Hitler. Het doel van dit programma was het behouden van de genetische zuiverheid van het Germaanse volk door het systematisch vermoorden van mensen die misvormd of gehandicapt waren of die leden aan een psychiatrische ziekte. Het bureau dat dit *Sonderprogramm* moest uitvoeren werkte onder leiding van de rijksleider van de NSDAP, Chef van de Kanselarij Philipp Bouhler en van Hitlers lijfarts, dr. Karl Brandt. De naam T4 is afgeleid van het adres van het kantoor, Tiergartenstrasse 4 in Berlijn.

Personeel

De Oostenrijke psychiater en arts Irmfried Eberl (1910-1948) werd op 29-jarige leeftijd directeur van het euthanasiecentrum in Bernburg. Daarvoor had hij dezelfde positie bekleedt bij het euthanasiecentrum in Brandenburg. Samen met Heinrich Bunke waren ze verantwoordelijk voor het systemisch vergassen van maar liefst 9384 zieke en gehandicapte mensen uit 33 verschillende verzorgings- en verpleeghuizen en, na augustus 1941, van ongeveer 5000 gevangenen uit concentratiekampen. Volgens een Duits onderzoek ging het daarbij hoofdzakelijk om Joodse mensen van de concentratiekampen Ravensbruck, Buchenwald, Gross-Rosen en Neuengamme.

Werkwijze

De mensen werden vergast door middel van koolmonoxidevergiftiging. In Bernburg is nimmer gebruik gemaakt van het beruchte Zyklon B gas. Het gebouw was erop ingericht op het op een zeer systematische manier vermoorden van grote aantallen mensen en het verwerken van de lichamen. Wie als slachtoffer naar binnen kwam, werd dezelfde dag nog vergast. Slachtoffers werden bijna zonder uitzondering met bussen van de "*Geheimnützigen Krankentransport GMBH*" naar Bernburg gebracht, meestal in groepen van 60 tot 75 personen. De

bussen reden naar de houten garage die aan de achterzijde van de kliniek was gebouwd. In die garage was plaats voor twee tot drie bussen. De mensen mochten pas uitstappen als de bus in zijn geheel naar binnen was gereden. Zij werden door een lange gesloten gang naar de benedenverdieping gebracht waarop "*Aktion T4*" stond vermeld. Ze werden daar geregistreerd en waardevolle bezittingen werden ingenomen, waarna ze zich moesten ontkleden. Een arts was aanwezig om alvast de gefingeerde doodsoorzaken te noteren. Daarna werden ze naar de kelder gebracht. De gaskamer bedroeg precies 13,78 vierkante meter waarin maximaal 75 slachtoffers werden verzameld. Naast de gaskamer was een opslagruimte waarin de gasflessen met koolmonoxide stonden. Drie tot vijf minuten lang stroomde het dodelijke gas in de kamer tot een dodelijke hoeveelheid was bereikt. Na ongeveer een uur werd de gaskamer weer geopend en werden de lijken door de lijkverbranders eruit gehaald. Voor aankomst in de lijkruimte werden er op sommige slachtoffers nog sectie gepleegd voor 'wetenschappelijk onderzoek' op een van de vele sectietafels. Achter de lijkruimte was de verbrandingsoven waar de lijken werden verbrand.

De gaskamer van Bernburg

Nederlandse slachtoffers

Jeanine Doeve-Lagerwaard heeft haar opa Gerrit Pieter Cornelis Lagerwaard nooit gekend. Er was in de familie maar één portret van hem. Veel over zijn dood werd er niet gesproken in de familie. Alleen dat hij was overleden in een Duits kamp, Neuengamme. Met het zwijgen kwamen de vragen. Hoe kwam het dat opa Gerrit verschillende overlijdensdatums had en was hij echt overleden aan een hartziekte?

In 2015 brengt Jeanine met haar man Henk een bezoek aan de Gedenkstätte Neuengamme en met behulp van de archivaris krijgt ze antwoorden op haar vragen. Ze voelt de grond onder zich vandaan zakken als ze te horen krijgt dat haar opa niet in Neuengamme is overleden,

maar in de nacht van 18 op 19 juni 1942 naar Bernburg vervoerd en daar vergast is. Hij was niet de enige Nederlander die dit overkwam. Gerrit Lagerwaard was een van de 45 Nederlanders die in 1942 in Bernburg zijn vergast. Ze waren allen in 1941 opgepakt omdat ze actief communist en 'revolutionairen' waren. Tussen 5 juni en 2 juli 1942 worden deze Nederlanders op alfabetische volgorde in Bernburg vergast.

Selectie

Vanaf 1941 startten de nazi's naast *Aktion T4* met *Aktion 14f13*. Deze actie werd gebruikt om zieke en arbeidsongeschikte concentratiekampgevangenen, die als 'ballast' werden beschouwd om te brengen. In april 1942 be-

Gerrit Lagerwaard

Gerrit Lagerwaard werd in 1887 geboren te Zwolle. In 1890 verhuisde het gezin vanuit Meppel naar Zutphen. Gerrit huwde in 1912 met Gerharda Bernadina van Laar. Samen kregen ze twee dochters en zoon. Uit rapporten van de Centrale Inlichtingendienst 1914-1940 blijkt dat Gerrit in 1921 bekend was als 'antimilitaristisch propagandist'. Hij is secretaris geweest van de afdeling Zutphen van de Internationale Antimilitarisme Vereniging (I.A.M.V) en was daar ook spreker voor. In 1923 en 1927 stond Gerrit Lagerwaard op de kandidatenlijst van de Communistische Partij Holland voor de Provinciale Staten van Gelderland. Ook stond hij in 1929 op de kandidatenlijst voor de C.P.H. voor de verkiezing van de Tweede Kamer. In 1933 verhuisde het gezin Lagerwaard naar de Davodwarsstraat in Deventer. Daar werd hij in 1939 voorzitter van de C.P.N. afdeling Deventer.

Van beroep was Gerrit sigarenmaker. Hij was in dienst bij de sigarenfabriek Bijdendijk en Ten Hove in Deventer. Zijn idealistische en politieke

instelling leidden ertoe dat Gerrit tijdens de oorlog al snel betrokken raakte bij ondergrondse activiteiten. In de zomer van 1940 kwamen in Deventer de eerste illegale pamfletten uit. Deze werden o.a. door Gerrit gestencild. Op 25 juni 1941 kreeg de Deventer politie van de SD een lijst met namen van communisten. Op deze lijst staat de naam van Gerrit Lagerwaard. Die dag werden er veertien mannen gearresteerd. Gerrit wordt naar kamp Schoorl overgebracht. Waarschijnlijk is hij op 18 augustus 1941 naar kamp Amersfoort gebracht. Het is niet meer te achterhalen wanneer Gerrit op transport ging van Amersfoort naar Neuengamme. De eerste groep gevangenen vertrok op 19 november 1941 waarna er nog 21 rechtstreekse transporten zouden volgen.

Enkele weken geleden is er in Deventer een struikelsteen geplaatst voor Gerrit Lagerwaard. Zijn kleindochter Jeanine wil zijn nagedachtenis in ere houden omdat haar opa als verzetsstrijder zijn leven heeft gegeven voor de vrijheid die we nu hebben.

Gerrit Lagerwaard

zochten zogenaamd “onafhankelijke” T-4 artsen de verschillende concentratiekampen om daar zieken en arbeidsongeschikten te selecteren voor euthanasie. Dit geschiedde op basis van criteria zoals die in de registratieformulieren stonden vermeld. In het voorjaar van 1942 werden 1400 vrouwen uit Ravensbruck vermoord in Bernburg.

De registratie in Neuengamme heeft waarschijnlijk op 31 mei 1942 plaatsgevonden. Deze datum staat namelijk als overlijdensdatum van de geselecteerde groep Nederlanders op de dodenlijst van de Gedenkstätte. De geselecteerden hebben geen van allen een *Häftlingsnummer* gekregen om de vergassing te verdoezelen. Ook werden er om die reden voor alle gevangenen fictieve overlijdensverklaringen opgesteld. Deze zijn in de maanden daarna in Neuengamme op willekeurige datums uitgegeven. Uit documenten van de Gedenkstätte is gebleken dat Gerrit Lagerwaard op 19 juni 1942 om 8:15 uur in Bernburg is vergast. Onder de groep Nederlanders bevinden zich veel communisten en verzetsmensen. Onder hen ook twaalf joden, waaronder Abraham en Isaac Roodveldt. Van vier Joodse mensen is bekend dat ze ook in het verzet zaten.

Getuigenis Erich Kulka

De in KZ-Neuengamme gevangene Duits-Joodse Erich Kulka heeft het transport van gevangenen zien gebeuren en schrijft hierover in zijn boek uit 1965, “Die faschistische Ausrottungspolitik und ihre ökonomischen Hintergründen” het volgende:

De hiervoor in aanmerking komende gevangenen moesten bij de artsencommissie aantreden, onder het voorwendsel dat ze naar een veel beter kamp zouden worden overgebracht. Er werd bewaking ingesteld en niemand mocht na het appèl terug naar zijn barak. Er vond geen medische controle plaats. In de rubriek “Diagnose” op het registratieformulier werden vermeldingen geplaatst als; “rassenhater”, “opruier”, “Duitsland hater” en “beruchte communist”. Als plaats van overlijden van de in KZ Neuengamme uitgezochte gevangenen werd de “Heil- und Pflegeanstalt in Bernburg a.d. Saale” aangewezen. Degenen die uitgezocht waren werden op een transportlijst gezet, waarbij niemand wist waar dit “goede transport” naar toe zou gaan. De S.S. verspreidde het bericht dat de gevan-

genen naar een ander kamp gingen waar oude ervaren vaklieden nodig waren. We hadden echter vermoedens dat dit niet zo was.

Twee weken later kwamen er autobussen en werden zij die waren uitgezocht onder begeleiding van de S.S. afgevoerd en in een aparte barak ondergebracht. We hadden niet eens de tijd om afscheid van de kameraden te nemen. Enige dagen nadat de gevangenen met bussen waren afgevoerd kwam er een vrachtauto in het kledingmagazijn van Neuengamme; men vermoedde uit Bernburg. Ze bracht de bezittingen van onze kameraden terug; Kleren, schoenen, ondergoed. Er miste niets, zelf geen bretels, riemen en anderen kleinigheden. Het gerucht ging dat de kameraden in ovens waren gegooid en waren verbrand. Maar destijds geloofden we dit niet”

Sluiting

Op 30 juli 1943 werd de euthanasiekliniek van Bernburg gesloten en werd dit deel van het gebouw weer teruggegeven aan het psychiatrisch ziekenhuis. Dr. Eberl gebruikte zijn ervaringen in Bernburg in zijn nieuwe functie; hij werd op 11 juli 1942 de eerste commandant van Treblinka. Hij werd echter al snel vervangen door Franz Stangl, die ook in Bernburg had gewerkt. Dr. Eberl bleek totaal incompetent te zijn om Treblinka te leiden. In 1944 diende hij bij de Wehrmacht. Na de oorlog werd hij arts in Blaubeuren, werd in 1948 gearresteerd waarop hij zelfmoord pleegde om vervolging te voorkomen. Een deel van het overige personeel van Bernburg werd ingezet voor de ‘*Endlösung der Judenfrage*’ in Belzec, Sobibor en Treblinka.

Dr. Irmfried Eberl

Gedenkstätte

Bernburg

Bepaalde delen van de voormalige euthanasiekliniek Bernburg zijn gesloopt, maar onder meer de gaskamer is in oorspronkelijke staat tot op heden bewaard gebleven.

In 1982 kwam op een deel van de kelder van

wat nu *Landeskrankenhaus für Psychiatrie und Neurologie* heet (gevestigd op het vroegere terrein van de Landes-Heil- und Pflegeanstalt Bernburg) een herdenkingsruimte met een kleine tentoonstelling die niet publiekelijk toegankelijk was. Een officiële herdenkingsruimte voor de slachtoffers van *Aktion T4* en *Aktion 14f13* kwam er pas in september 1989, vlak voor de val van de muur. Initiatiefnemer daarvan was Frau Dr. Ute Hoffman. Sinds 1 januari 2007 valt het monument onder de zorg van de *Stiftung Gedenkstätte Sachsen-Anhalt*.

Op 29 november 2006 werd de *Forderverein der Gedenkstätte für Opfer der NS-'Euthanasie' Bernburg e.V* gesticht. De herdenkingsruimte bestaat onder meer uit een permanente tentoonstelling over wanpraktijken als sterilisatie en euthanasie en de *'Sondernbehandlung 14f13'* door Nazi-Duitsland met verder onder meer steenresten uit de oude kliniek. De kleine ruimte is voor groepen op afspraak te bezoeken met een rondleiding in Engels of Duits.

Hieronder de lijst van de 45 Nederlandse mannen uit Neuengamme die in Bernburg in 1942 op alfabetische volgorde om het leven werden gebracht.

05-06-1942, J.J. Abrahamson,
geboren 23-07-1892 te Arnhem

05-06-1942, G.C.H. Arkenbout,
geboren 15-08-1899 te Amsterdam

09-06-1942, W. Barriel,
geboren 12-12-1910 te Den Haag

09-06-1942, K.F. Beck,
geboren 20-11-1898 te Delft

10-06-1942, J.G. van den Berg,
geboren 10-10-1898 te Amsterdam

10-06-1942, I. Bloemkoper,
geboren 20-06-1913 te Den Haag

10-06-1942, L. Bolkenbaas,
geboren 06-05-1904 te Rotterdam

10-06-1942, J.F. van Bommel,
geboren 24-07-1894 te Den Haag

10-06-1942, J. Bood,
geboren 11-05-1894 te Oudkarspel

11-06-1942, A.J. Brinks,
geboren 10-09-1908 te Deventer

11-06-1942, G. de Bruin,
geboren 04-08-1912 te Amsterdam

12-06-1942, A. van Dijk,
geboren 29-06-1915 te Amsterdam

12-06-1942, H. Dijkstra,
geboren 01-09-1887 te Amsterdam

12-06-1942, P. Douwma,
geboren 27-07-1903 te Amsterdam

15-06-1942, G. Fraterman,
geboren 11-10-1887 te Hardenberg

15-06-1942, G.W. Frederiks,
geboren 08-05-1896 te Heino

18-06-1942, E. Hillel van Hertzfeld,
geboren 09-01-1916 te Rotterdam

18-06-1942, C.J. Hoogendijk,
geboren 21-11-1884 te Hellevoetsluis

18-06-1942, A.C. de Jonge,
geboren 26-11-1918 te Amsterdam

19-06-1942, T.J. Jansz,
geboren 13-04-1905 te Amsterdam

19-06-1942, A. Knies,
geboren 20-11-1916 te Amsterdam

19-06-1942, G.P.C. Lagerwaard,
geboren 18-08-1887 te Zwolle

22-06-1942, L. Kraft,
geboren 06-02-1902 te Maastricht

23-06-1942, H.W. van Lierop,
geboren 04-01-1903 te Helmond

23-06-1942, H. van Maanen,
geboren 07-01-1882 te Laag Nieuwkoop

23-06-1942, J.E. Meijer,
geboren 11-08-1883 te Assen

23-06-1942, H.J. Mooseker,
geboren 24-08-1919 Amsterdam

24-06-1942, N.J.T. van Nunen,
geboren 07-04-1886 te Tilburg

25-06-1942, F.H. Petersen,
geboren 07-03-1899 te Amsterdam

25-06-1942, M. Polak,
geboren 08-03-1904 te Amsterdam

25-06-1942, L. Reens,
geboren 24-11-1909 te Amsterdam

25-06-1942, J. Rijnders,
geboren 20-10-1899 te Amsterdam

25-06-1942, W. van Roeden,
geboren 29-04-1899 te Oudehorne

25-06-1942, M. Roodveldt,
geboren 27-10-1899 te Amsterdam

01-07-1942, A. Roodveldt,
geboren 18-11-1914 te Amsterdam

01-07-1942, F.J. Smit,
geboren 16-03-1914 te Amsterdam

01-07-1942, J.G. Snijdoort,
geboren 23-09-1909 te Den Haag

01-07-1942, H. Sterner,
geboren 22-09-1889 te Zuidland

01-07-1942, H. Strijker,
geboren 25-10-1908 te Amsterdam

02-07-1942, A. Roodveldt,
geboren 11-06-1905 te Amsterdam

02-07-1942, F.J.A. Vaars,
geboren 13-04-1908 te Haarlem

02-07-1942, I. Vaz Dias,
geboren 19-06-1900 te Amsterdam

02-07-1942, H. Visscher,
geboren 20-06-1913 te Enschede

02-07-1942, W. de Vries,
geboren 03-10-1887 te Culemborg

02-07-1942, J. Worms,
geboren 12-08-1898 te Amsterdam

Overgenomen van www.pietdouwma.nl
Deze 45 personen zijn ook te vinden op het
Digitale Monument
met een filter op de overlijdensplaats Bernburg

Politieagenten in Neuengamme: Andries Wagenaar

Erik Dijkstra

Tijdens mijn onderzoek naar de groep van 38 agenten die in augustus 1944 zijn gearresteerd en in oktober 1944 naar Neuengamme zijn overgebracht, zag ik bij de naam Andries Wagenaar als woonplaats Bergum (Friesland) staan. Het is het dorp waar ik ben opgegroeid. Later ontdekte ik dat Andries Wagenaar een buurjongen geweest is van mijn grootouders. Andries was maar een paar jaar ouder dan mijn vader. Ze zullen elkaar ongetwijfeld hebben gekend. Mijn opa Eelke Dijkstra werd eind 1944 als dwangarbeider te werk gesteld in Drenthe waar hij loopgraven en tankgrachten moest graven. Zo'n 80 kilometer verderop, aan de andere kant van de grens, deed Andries Wagenaar in kamp Meppen-Versen hetzelfde werk. Maar dan onder onmenselijke omstandigheden. Andries zou de hel van Lager IX Meppen niet overleven...

Familie Wagenaar

Er werd rond 1930 druk gebouwd aan de Noordersingel in het Friese Burgum. Mijn grootouders Eelke en Jitske Dijkstra woonden toen al enkele jaren in een klein huisje midden in het centrum. Eelke had genoeg geld gespaard om de grond te kunnen kopen en om er een mooie woning op te zetten. Het werd een typische jaren 30 woning met een mooie erker en genoeg grond voor een flinke moestuin. Enkele percelen

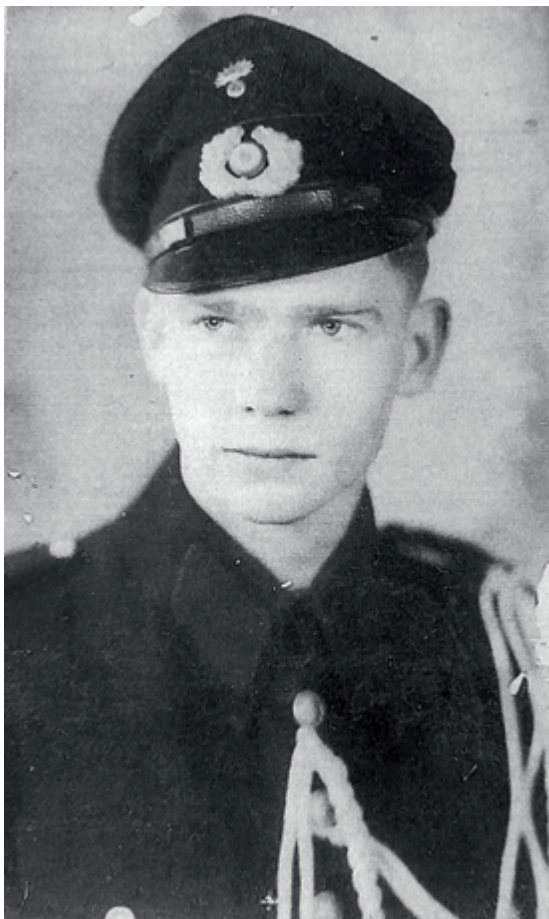
verder, op nummer 259a werd ook een nieuwe woning gebouwd. Het jonge echtpaar Andries Wagenaar en Geertje Soldaat woonden daarvoor met hun in 1924 geboren zoon Andries Gerrit (roepnaam Dries) aan de Westersingel. Toen de woning klaar was trok het jonge gezin met hun pasgeboren tweede zoon Gerrit in de nieuwe woning. Na Gerrit werd in 1932 de tweeling Jemke en Feije geboren. De laatste zoon, Symen, werd op vijf mei 1933 geboren

waardoor het gezin bestond uit vijf gezonde jongens. Eelke en Jik kregen maar één zoon. In maart 1931 werd mijn vader Jaap geboren.

Dries Wagenaar had net als mijn vader een onbezorgde jeugd. Bergum was in de jaren veertig een middelgroot dorp maar waar iedereen elkaar kende. Achter de Noordersingel was nog niet gebouwd waardoor de jongens 's ochtends door de weilanden naar hun school konden lopen. En onderweg vraten ze van alles uit. In die tijd, zonder televisie, computer of smartphone, wist de jeugd zich altijd wel te vermaken. Dries groeide op tot een flinke jongeman die goed kon leren. Hij zat op de MULO in Bergum en op zijn zeventiende ging Dries, net als zijn vader, werken bij drukkerij De Motor. Hij leerde daar ook zijn vriendin Nelly kennen.

Politie Opleidingsbataljon Schalkhaar

Toen kwam de oorlog. Dries, geboren in 1924, zat in de 'gevaarlijke leeftijd' voor de Arbeitseinsatz. Er werd door de familie gezocht naar een oplossing. Onderduiken was riskant en viel ook niet mee voor een jongen die de vrijheid

Andries Wagenaar als "Onderwachtmeester der Staatspolitie"

De aspiranten van het POB te Schalkhaar

gewend was. Er gingen in de tijd verhalen rond over de politieopleiding in Schalkhaar. Als je je daarvoor opgaf, werd je vrijgesteld voor de Arbeitseinsatz. Je verdiende geld, kreeg kost en inwoning en extra voedselbonnen. Ook het avontuur zal ongetwijfeld een aantrekkingskracht hebben gehad. En zo gebeurde het dat Dries in november 1942 werd ingeschreven op het adres Frieswijk 50a te Diepenveen. Het adres van het Politie Opleidingsbataljon in Schalkhaar in de Westenberg Kazerne. De praktijk bleek weerbarstig. Zoals zoveel zaken in oorlogstijd werd het mooier voorgespiegeld dan het werkelijk was. Dries had zich van tevoren niet gerealiseerd dat de training op militaire leest geschoeid was en dat je ook niet zomaar kon stoppen met de opleiding. Het viel hem ook zwaar dat vlak na zijn komst de regel werd ingesteld dat de jongens verplicht de Hitlergroet moesten brengen. Dries probeerde er maar het beste van te maken. Hij schreef toen "als het nou maar hierbij blijft en wij alleen maar Duitsgezinde liederen behoeven te zingen en Duits marcheren en een Hitlergroet dan zullen we het hier wel vol houden, maar snel hopen op een einde van de oorlog".

Grensbewaking

Daarnaast hadden de verse politieaspiranten het niet getroffen dat de eerste lichting van de opleiding geen goede naam had gekregen. Deze lichting was overgeplaatst naar Amsterdam, waar ze door hun zwarte uniformen en door hun gedrag de bijnaam "De Zwarte Tulpen" hadden gekregen. Deze lichting was zeer Duitsgezind en ze hielpen over het algemeen ook enthousiast mee met het houden van razzia's en het ophalen van Joden. Dit bleef niet onopgemerkt in een stad als Amsterdam. De nieuwe lichtingen van Schalkhaar werden gezien als landverraders en zo werden ze ook behandeld.

De ouders van Dries zouden tot ver na de oorlog strijd hebben moeten leveren om hun zoon van deze blaam te zuiveren.

Dries slaagt voor zijn examen en wordt daarvoor "Onderwachtmeester der Politie". Hij wordt samen met anderen ingezet bij de grensbewaking in de buurt van Renesse. Het werk is zwaar, de dagen lang en de agenten saboteren waar ze kunnen. Uit de brieven die Dries naar zijn ouders stuurt blijkt dat hij een werkelijk hartgrondige hekel heeft aan Duitsers. Als zijn ouders Duitse soldaten van de Kriegsmarine krijgen ingekwartierd schrijft hij dat hij nooit in hetzelfde bed zal slapen als "waar die moffen in hebben gelegen". En als hij hoort dat zijn vriendin Nelly misschien verplicht wordt om aardappels te schillen voor de Duitsers is hij helemaal over de rooie. Hij was niet de enige in zijn groep met deze haatgevoelens. Het kon dan ook niet lang meer zo doorgaan.

Uit de brieven die Dries naar zijn ouders stuurt blijkt dat hij een werkelijk hartgrondige hekel heeft aan Duitsers

Arrestatie

Er duiken steeds meer agenten onder, er wordt steeds meer verzet gepleegd en de situatie wordt onhoudbaar. Uit de brieven blijkt dat Dries plannen heeft om onder te duiken, maar dat hij erg bang is dat de Duitsers dan zijn familie op zal pakken. In augustus worden de opstandige agenten gearresteerd en ontwapend. Hij wordt samen met 37 anderen van zijn bataljon overgebracht naar een kazerne in Amsterdam, waar ze worden samengevoegd met agenten van de bataljons van Amsterdam en Den Haag. Enkele weken later worden ze overgebracht naar Kamp Amersfoort. Ze mogen hun uniform aanhouden, maar bij aankomst worden de epauletten door kampcommandant Kotalla van hun uniform gerukt. Ze krijgen het niet gemakkelijk. Maar het is er redelijk goed uit te houden en de jonge agenten hebben nog hoop dat ze worden ontslagen of dat ze in Nederland kunnen blijven. Die hoop blijkt vals. Een maand later worden ze overgebracht naar KZ Neuengamme. Enkel en weten nog tijdens

het transport te ontsnappen. De rest van de groep arriveert op 14 oktober 1944 in Neuengamme. Bij aankomst worden de mannen met knuppels uit de trein geslagen. Ze moeten hun bezittingen inleveren, ze worden kaalgeschoren, zowel hoofd- als schaamhaar. Dries heeft tegen zijn maten gezegd "hier komen we niet levend vandaan". Hij heeft dit helaas goed voorspeld. Binnen enkele maanden waren de meeste agenten door ondervoeding, mishandeling en ziekte overleden. Dries wordt na enkele weken overgebracht naar een kamp vlakbij de Nederlandse grens, in Meppen. Het is Lager IX, een van de vele buitenkampen van Neuengamme.

Lager Meppen-Versen

Het wordt geen verbetering voor de gevangenen. De gevangenen moeten daar werken aan de Friesenwall, een verdedigingslinie die Duitsland moest beschermen tegen de snelle geallieerde opmars. De werkzaamheden bestaan uit het graven van tankgrachten en loopgraven. De omstandigheden zijn met geen pen te beschrijven. Het is niet de bedoeling van de Duitsers dat de arbeiders dit zullen overleven. Het is "Vernichtung durch Arbeit".

Een gevangene van Meppen-Versen moet dagelijks zijn twaalf kubieke meter grond afgegraven hebben. Zo niet, dan volgen er strafmaatregelen. De bewaking is barbaars, alles wordt aangegrepen als reden om de gevangenen te straffen of om ze ter plekke dood te schieten. Door de week werkt Dries 10 uur in het veen. Om 4:30 uur opstaan, om 5:45 uur appel en om 6:00 uur afmars naar het werk. Om 16:00 uur terug naar het kamp met aansluitend appel. Om 19:15 uur

Het kamp Meppen-Versen getekend doo Jens Martin Sorensen, 1945

is er nogmaals appel en vanaf 19:30 uur is het slapen. Al deze werkzaamheden vinden plaats in de vreselijke koude en vooral natte winter van 1944/1945. Ruim vijfhonderd gevangenen sterven als gevolg van de zware arbeid, de honger en de kou en nog eens driehonderd na terugkeer in Neuengamme. Dries zal niet meer terugkeren. De vader van Dries hoort via via in april 1945 dat er enkele overlevenden van het politiebataljon Schalkhaar in een noodhospitaal in Groningen ligt. Andries fietst er naar toe met de hoop dat hij zijn zoon daar aan zal treffen. In Groningen aangekomen treft hij daar twee collega's van Dries aan waaronder de Amelander Anne Oud. De beide mannen hebben een gazen masker over hun gezicht omdat ze open won-

Ruim vijfhonderd sterven als gevolg van de zware arbeid, de honger en de kou en nog eens driehonderd na terugkeer in Neuengamme.

den hebben en zelf niet meer de kracht hebben om vliegen weg te slaan. Beide mannen zijn uitgehongerd, uitgemergeld en zwaar ziek. Anne vertelt dat Dries in Meppen-Versen gestorven is. Anne Oud keert weer terug naar Ameland, maar

is erg verzwakt en zal enkele maanden later alsnog overlijden.

Briefje

Tijdens zijn transport van Neuengamme naar Meppen-Versen wist Dries nog een briefje uit de trein te gooien die wonderlijk genoeg Burgum bereikte. Het is een hartverscheurende brief aan zijn vriendin Nelly. Uit de tekst blijkt dat hij zijn naderende dood voelt aankomen en afscheid neemt. Hij is kapot, al het leven is uit hem geslagen. Desondanks weet hij het nog een aantal maanden uit te houden in kamp Meppen-Versen. Dries zal op ergens in maart 1945 bezwijken. In 1953 wordt hij onder grote belangstelling en in aanwezigheid van een delegatie van de politie herbegraven in Burgum. Zoals hij in zijn laatste brief had voorspeld zou hij zijn Nelly 'beneden' niet meer zien. Hij hoopte dat ze elkaar nog 'boven' zouden zien.

De familie Wagenaar is altijd op de Noordersingel blijven wonen. Vanuit dit huis zijn de overgebleven zonen uitgevlogen. Moeder Geertje overleed in 1985. Vader Andries werd maar liefst 98 jaar en overleed in 1996. Kleinzoon Andries Wagenaar is gegrepen door het verhaal van zijn oom die hij nooit heeft gekend en doet jarenlang onderzoek. Het resultaat is een dikke ordner met het verhaal van Dries, aangevuld met talloze foto's en documenten. Een blijvende herinnering aan Dries Wagenaar.

In het volgende bulletin zal een portret verschijnen van Anne Oud. Er lopen momenteel meerdere contacten met nabestaanden van slachtoffers van de groep van 38 politieagenten van het in augustus 1944 opgeheven Politie Bataljon Eindhoven (gelegerd in Tilburg). Doordat veel nabestaanden zelf onderzoek hebben verricht en/of eigendommen (brieven, foto's) terug hebben gekregen van het ITS in Bad Arolsen, is het mogelijk om de informatie met elkaar te delen. Bij mijn onderzoek krijg ik hulp van oud-korpschef Cor Gorissen, agent

en onderzoeker Frank van Riet en van Hinke Piersma van het NIOD. Van Kamp Amersfoort in de persoon van Eddy van der Pluijm heb ik lijsten ontvangen van gevangenen van Kamp Amersfoort die later naar Neuengamme zijn getransporteerd en die als beroep politieagent hebben opgegeven. Een belangrijke bron van informatie waarvoor ik Eddy nogmaals wil bedanken. Het is fijn om te zien dat er vanuit meerdere kanten objectief onderzoek wordt gedaan naar de politie tijdens de Tweede Wereldoorlog en we de slachtoffers blijven gedenken.

‘Meeting of descendants’ en forum ‘Future of Remembrance’

Natascha Assies

Van 30 april tot 2 mei was ik samen met Martine Letterie aanwezig op het forum ‘Future of Remembrance’ in Neuengamme. Op zondag 30 april begon dit forum specifiek met de ‘Meeting of descendants’, oftewel een bijeenkomst voor nabestaanden van ex-gevangenen van Neuengamme. Deze middag stond met name in het teken van de toekomst van de herinneringen: hoe gaat dit door wanneer er steeds minder overlevenden zijn? Hoe wordt dit opgepakt door de jongere generaties en hoe kunnen de jongere generaties gemotiveerd worden om het herdenken en gedenken wel door te zetten? Ik was hier namens de Nederlandse Vriendenkring aanwezig, aangezien de broers van mijn overgrootvader, samen met hun oom, in Neuengamme zijn omgekomen.

Generaties

De middag begon met een presentatie van Christine Eckel en Jean-Michel Gaussoit. Zij keken naar de inzet van kinderen, kleinkinderen en misschien al wel achterkleinkinderen van de ex-gevangenen. Sinds afgelopen jaar zitten er geen oud-gevangenen meer in het bestuur van de Amicale Internationale Neuengamme (AIN), dus het komt nu neer op de volgende generaties om dit in stand te houden. De derde en vierde generaties zijn niet meer zo beïnvloed door wat er in de oorlog gebeurde, maar hoe dring je tot hen door, zodat de geschiedenis zich

niet herhaalt? Uit verschillende landen kwam naar voren dat de latere generaties zich niet altijd evenveel interesseren voor wat er in het verleden gebeurd is, maar er werd terecht door verschillende groepen opgemerkt dat de doelen aangepast moeten worden. In Putten worden bijvoorbeeld jeugdprojecten en lessen opgesteld die op scholen worden aangeboden. Hierin wordt duidelijk gemaakt hoe Hitler bijvoorbeeld aan zoveel macht kwam, dat dit resulteerde in oorlog en de concentratiekampen. In hun derde les wordt de aandacht verschoven naar het heden, er worden links gelegd tussen het verleden

en het heden, om zo de jongeren duidelijk te maken hoe het is gegaan en hoe het nu, als we niet oppassen, weer zou kunnen gebeuren.

Vernieuwing

Vervolgens kwam er een presentatie van Martine en Tom Devos (Meensel-Kiezegem, België). Beiden zitten in een bestuur wat behoorlijk is verjongd. Zij vertelden over hoe dat tot stand is gekomen en hoe hun doelen aangepast moesten worden. Per generatie is er natuurlijk een hele andere behoefte, het verandert van 'wat gebeurde er met mijn vader/moeder?' naar meer algemeen: hoe was het leven in de oorlog, wat gebeurde er en waarom? In België zijn ze eerst samengegaan met een andere vereniging: 'Je hebt dezelfde doelen, dus waarom niet?' Samen hebben ze nu al meer leden dan eerder. De uitingen van de vereniging zijn ook wat veranderd: uiteraard worden er nog bladen uitgegeven en reizen georganiseerd, maar er worden ook filmpjes gemaakt, zijn er pop-up voorstellingen, een vernieuwde website, verschillende evenementen (bijvoorbeeld boekdiscussies) en ook worden er boeken gepubliceerd. Om leden te werven en de omgeving van Meensel-Kiezegem kennis te laten maken met de historie van de omgeving, werd er een 'event-week' georganiseerd. De dagen hadden verschillende programma's, variërend van oldtimers tot een bal met muziek uit de jaren 40, maar alles moest de boodschap van de historie wel overbrengen. Hier kwamen ontzettend veel nieuwe mensen op af.

Krachtenbundeling

Oliver von Wrochem en Alyn Bessmann gaven daarna een presentatie over de huidige thema's die lopen binnen Neuengamme: wat het belang ook is van het archief, het is meer dan alleen een documentenopslag, maar het geeft nabestaanden een heel beeld. Dit heeft voor de nabestaanden een grote emotionele waarde. Samen met Victoria Evers en Swenja Granzow-Rauwald sloten we de dag af. Wij gaven een presentatie over de toekomst van de AIN.

Zoals eerder genoemd heeft deze voor het eerst geen ex-gevangenen meer als bestuursleden, dus hoe moet dit verder gaan? Als derde en vierde generatie (of tweede/derde in Nederland – verschil in definitie) waren wij van mening dat er een overkoepelende organisatie binnen de landen moet zijn. Niet ieder land heeft een eigen vriendenkring, of er zijn juist meerdere organisaties per land die niet allemaal vertegenwoordigd zijn binnen de AIN. Het bundelen van de krachten zou juist de politieke druk verhogen op een betekenisvolle herdenking. Een groter netwerk zou ook makkelijker te vinden moeten zijn. De missie van de hernieuwde AIN moet zijn dat nabestaanden elkaar kunnen helpen, familiehistories moeten besproken kunnen worden en er moet meer gebeuren om de jongere generaties erbij te betrekken. Een idee was dan ook om de jongere generaties de mogelijkheden te geven zich te ontwikkelen tot 'public speakers', die hun verhaal kunnen doen op bijvoorbeeld scholen en andere bijeenkomsten. Internationaal wilden ze beginnen met een contactdag zoals we in Nederland houden, maar dan voor mensen uit alle landen, met workshops, sprekers en een sociaal programma. Ook zou er een aparte workshop moeten zijn voor de jongere generaties. De ideeën werden erg enthousiast

Opening door Detlef Garbe

*Erald de Wachter, Jean-Michel Gaussoit, Martine Letterie en
Christine Eckel leiden de discussie*

ontvangen, door alle generaties die aanwezig waren op de bijeenkomst.

'Future of Remembrance'

De eerste dag van het echte forum begon met elkaar voorstellen, er was een grotere groep aanwezig dan op de eerste dag. Ik zat naast een andere Victoria, 22 jaar en ze kwam oorspronkelijk uit Rusland. Hier had ze een culturele studie gevolgd, maar was voor het vervolg naar Bremen gegaan. Vorig jaar had ze meegedaan aan het jongerenproject van Neuengamme en sindsdien was ze hier vrijwilligster. Dit jaar was er ook een grote groep van het jongerenproject (voor 16-21 jarigen) aanwezig, die later die dag een presentatie gaven over hun project. Dit project ging over muziek en bestond onder andere uit tekstfragmenten uit de oorlog. Andere delen bestonden uit hoe geschiedenis de mensen van nu kan beïnvloeden, wat is verzet en hoe kunnen regeringen beïnvloed worden? Dit was alles op een passief-agressieve manier gedaan. Erald, Jean-Michel en Martine gaven gezamenlijk een presentatie. Alle drie hebben een boek geschreven over hun familiehistorie, er werd inzicht gegeven in hoe dit tot stand kwam, hoe dit door de families werd opgepakt en wat ook de reacties uit de omgeving op deze boeken waren. Eigenlijk kregen zij allemaal louter positieve reacties uit de omgeving.

De dag werd afgesloten met verschillende workshops. Samen met Martine zat ik in de groep die bespraken waarom er zoveel verschillende vormen van verzet tegenwoordig (bijna) niet meer besproken worden. Er werden verschillen-

de vormen van verzet opgeschreven, samengevoegd en vervolgens gelabeld tussen 'vergeten', 'bijna-vergeten' en 'herdacht'. Grote invloeden op het 'vergeten' van bepaalde verzetsvormen bleken wel een soort schaamte te zijn, regeringen die niet compleet 'eerlijk' of 'goed' waren, of juist 'de winnaar schrijft geschiedenis'. Een geschiedenis die jaren later toch wat herschreven werd.

's Avonds was er een gesprek in Bar Golem tussen Yvonne Cossu-Alba, Jean-Michel Gaussoit (beide kinderen van ex-gevangenen van Neuengamme die tijdens de oorlog in een concentratiekamp zijn overleden) en Barbara Brix en Ulrich Gantz, die er beide pas laat achter kwamen dat hun vaders tijdens de oorlog actief waren voor de Nazi's. Alle vier spraken ze openlijk over hun familiegeschiedenis. Deze gesprekken waren ontzettend respectvol, zonder ook maar een greintje haat of disrespect naar de ander. Het werd goed duidelijk dat aan welke kant je ouders ook stonden gedurende de oorlog, de gezinnen voor het leven getekend zijn.

Laatste dag

De laatste dag van het forum begon met een samenvatting van de workshops. Iedere groep presenteerde de uitkomsten van hun discussies de dag daarvoor. Vervolgens waren er presentaties over hoe er op verschillende manieren nieuwe herdenkingen zijn: de herdenkingsweek in Meensel-Kiezegem, het online monument in Nederland (www.monument.vriendenkring-neuengamme.nl) en de 'reflections blog' van Swenja (www.rfhabnc.org). Zij ziet graag dat de blogs ook naar andere talen worden vertaald, maar zoekt hiervoor nog vrijwilligers. Ook werd er gesproken over opties voor nieuwe monumenten voor Neuengamme, niet alleen voor degenen die er gestorven zijn, maar ook voor diegenen die het wel overleefd hebben. Zij moeten ook een plek hebben om het verwerken en te gedenken.

's Middags werd het werk van verschillende buitenkampen gepresenteerd, wat zij tegenwoordig doen om op een nieuwe manier te her-

denken, erover na te denken en ervan te leren. Deze dag werd afgesloten met een interview door Ulrike Jensen met Anitta en Ivan Moscovich. Zij leerden elkaar kennen in Israël, waar beide met hun families heen gevlucht waren. Tijdens het interview werd ingegaan op beide levens tijdens de oorlog, wat zij met hun families hadden meegemaakt, maar ook wat voor impact dit op de rest van hun levens heeft gehad.

Herdenken

Op woensdag 3 mei vonden de herdenkingen plaats. 's Ochtends zijn wij met de hele groep naar de herdenking van de ramp in de Lübeckerbocht gegaan. Hier werden toespraken gehouden door onder andere Jean-Michel, als president van de AIN, maar ook als zoon van een ex-gevangene van Neuengamme, die enkele weken voor de bevrijding is omgekomen in Wöbelin. Jean-Michel zet zich in voor een levendige herdenking. Jewgenij Malychin uit Oekraïne, die na een ontsnappingspoging terecht kwam in Neuengamme en de ramp van de Cap Arcona overleefde, vertelde over hoe de geschiedenis zich zal herhalen als wij ons niet meer bewust worden van het verleden. Jacques Sarête, zoon van een ex-gevangene uit Neuengamme, deed een boekje open over hoe het voor hem was als 8-jarige, toen zijn vader verdween en hoe zij jarenlang in onzekerheid hebben gezeten over de omstandigheden van zijn overlijden. Hij sloot af met de volgende woorden specifiek tegen de

Martine Letterie presenteert het digitale monument

Natascha Assies

jongeren: 'Houd deze kostbare herinneringen vast en geef ze door, dit is het onderpand van onze vrijheid. Maar ook: ga elkaar helpen. Ga elkaar beminnen. En als jullie elkaar niet beminnen, ga elkaar respecteren. En als jullie elkaar niet respecteren, ga elkaar tolereren. Maar nog veel beter: doe dat tegelijkertijd en doe het samen!'

Na deze herdenking gingen wij terug naar Hamburg, om de herdenking en kranslegging in Neuengamme bij te wonen. Onder andere Ivan Moscovich gaf een toespraak. De jongeren van het project presenteerden hier hun geluidsfragmenten, zoals eerder genoemd, voor het eerst in het geheel, tegelijkertijd met een soort opvoering met demonstratieborden. Dit werd samen een indrukwekkende combinatie, het gaf een inzicht in hoe het destijds voor de bevolking moet zijn geweest.

Het forum werd met de hele groep afgesloten met een diner in het hotel. Dit was een goed eind van vier heel indrukwekkende en leerzame dagen!

KORT NIEUWS

Herdenking Meensel-Kiezegem

Op 6 augustus 2017 hebben namens de Stichting Vriendenkring Neuengamme Renzo de Muijnck en Gerrit Assies de herdenking van de oorlogsslachtoffers in Meensel-Kiezegem bijgewoond. Namens de Stichting hebben zij ook een krans gelegd. Uit Meensel-Kiezegem zijn er ook velen afgevoerd naar het concentratiekamp Neuengamme. Het bezoeken van de website van onze Belgische vrienden is zeker de moeite waard. Zie hiervoor www.meensel-kiezegem44.be.

Herdenking Sandbostel

Op 2 mei 2017 waren namens de Vriendenkring Neuengamme Martine Letterie en Erik Dijkstra

aanwezig bij de herdenking van de bevrijding van kamp Sandbostel. Deze herdenking had een Nederlands tintje door de aanwezigheid van Ton Lansink, Consul-Generaal in Düsseldorf en door een toespraak van Kees Koreman, zoon van de in Sandbostel omgekomen Cornelis Koreman. Na de herdenkingen bij de begraafplaats en bij de Gedenkstätte zijn er kransen gelegd bij het monument bij de 'Evangelische Lagerkirche'.

Eigendommen Johan Mackenbach

De zussen Nicole van Winkoop-Schleicher en Monique Buitenhuis-Schleicher hebben hun grootvader Johan Pieter Mackenbach nooit gekend. Hij zat in de oorlog in het verzet, werd opgepakt en kwam in KZ-Neuengamme en buitenkamp Wöbbelin terecht. Hij maakte de bevrijding nog mee, maar overleed in Ludwigslust in mei 1945. Groot was de verrassing voor de twee zussen toen ze een bericht kregen via Facebook van onderzoeker Annelies Sijtsma-Hoezen. Zij had in het online archief van het ITS in Bad Arolsen enkele eigendommen gevonden van Johan Mackenbach en wist via internet de nabestaanden op te sporen. De zussen reisden af naar Bad Arolsen om een zegelring, een trouwring, een zakhorloge en een balpen persoonlijk in ontvangst te nemen.

Theaterspektakel Het Verzet Kraakt

In augustus en september vond er op het Indierrein in Almelo een theaterspektakel plaats over de grootste bankoverval die er ooit in Nederland gepleegd is. Deze vond plaats op 15 november 1944 in Almelo. Twaalf jonge mannen overvallen op bevel van de regering de Nederlandsche Bank, waarbij de buit meer dan 46 miljoen gulden bedraagt. Het geld is bedoeld voor stakers van de NS en hun gezinnen. Deze verzetsdaad eindigt later in een tragedie waarbij zeven verzetsstrijders worden opgepakt. Zes moeten het met de dood bekopen, waaronder verzetsleider Derk Smoes die op 14 maart 1945 in Neuengamme zou overlijden. Naast de theatervoorstelling is er ook een documentaire over de bankoverval gemaakt waarin de zoon van Derk Smoes zijn verhaal vertelt. Voor meer informatie zie www.hetverzetkraakt.nl

Fundamenten barak buitenkamp Neuengamme gevonden

Foto: Christoph Böttcher

In de Duitse stad Wolfsburg is men tijdens bouwwerkzaamheden aan de Breslauerstrasse gestuit op fundamenten van een buitenkamp

van Neuengamme, Laagberg. Op de plaats waar de resten zijn gevonden worden seniorenwoningen en een winkelcentrum gebouwd. Na maandenlange discussies tussen het stadsbestuur en historici over wat te doen met deze resten is er een beslissing gevallen. De fundamenteen worden door een specialistisch bedrijf geborgen en in de buurt van de oorspronkelijke plaats weer gedeeltelijk opgebouwd. Bij de fundamenteen zal een informatiepaneel het verhaal van KZ Außenlager Laagberg.

Kamp Amersfoort krijgt 100.000 euro voor tweede fase uitbreiding

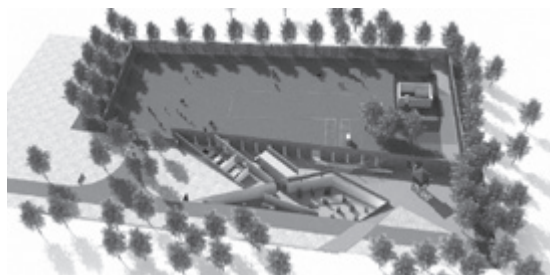

Foto: Nationaal Monument Kamp Amersfoort

De tweede fase van de uitbreiding van Kamp Amersfoort is een stap dichterbij gekomen. Stichting Dioraphte kent het herinneringscentrum 100.000 euro toe voor de bouw van een ondergrondse tentoonstellingsruimte en de inrichting daarvan.

Stichting Dioraphte is een vermogensfonds dat goede doelen steunt in Afrika en Nederland en onder meer geld beschikbaar stelt voor cultureel erfgoed. Het geld wordt alleen uitgekeerd als Kamp Amersfoort voldoende andere sponsors vindt voor de tweede fase van de uitbreiding. Eerder kreeg Kamp Amersfoort al geld bij elkaar voor de eerste fase van de verbouwing, bestaande uit vergroting van de binnenplaats, plaatsing van een paviljoen en uitbreiding van het huidige bezoekerscentrum. Deze fase wordt mogelijk gemaakt door de Postcodeloterij, het fonds, de provincie Utrecht en de gemeenten Amersfoort en Leusden. De bouw gaat in 2018 van start.

OPROEPEN

Jan Willem Gunning

Op 8 maart 1945 overleed mijn broer, Jan Willem Gunning, geboren Noordwijk, 12 januari 1922, in concentratiekamp Neuengamme. Op 25 september 1942 werd hij door verraad opgepakt in Yerseke, waar hij deel uitmaakte van het verzet. Via Middelburg, Groot Seminarie Haaren, Vught (5 februari - 30 augustus 1943; kampnummer 4783) en Den Haag (Sorgvliet) is hij op 10 oktober 1944 naar Amersfoort overgebracht (kampnummer 8640), van waaruit hij de volgende dag, samen met 1.424 Nederlanders, naar Neuengamme werd vervoerd, alwaar het transport op 14 oktober aankwam (kampnummer 56390).

Wie heeft hem tussen 25 september 1942 en 8 maart 1945 meegemaakt dan wel anderszins informatie, die mij enig inzicht kan geven in zijn persoonlijke omstandigheden in die periode? Was er een proces geweest? Waarvan werd hij beschuldigd?

Vriendelijke groet,
E.D.Gunning
Velp
frimi@hetnet.nl

Emo Paapst

Voor genealogisch onderzoek ben ik op zoek naar informatie over Emo Paapst (geboren 2-11-1919 Holwierde/Bierum, overleden 10-3-1945 Neuengamme).

Hij was de man van de zus (Maaïke Reitsema) van mijn mans oma (Franktje Reitsema).

Alle informatie is welkom.

Met vriendelijke groeten,
Petra Feijen-Visscher
petra.feijen@concepts.nl

Jacobus Muusz

Ik ben op zoek naar meer gegevens van Jacobus / Jaap Muusz. Hij is geboren op 22-12-1923 en gestorven op 31-03-1944 in Lublin. Naar mijn gegevens heeft hij tot 13-03-1944 in Neuengamme gezeten. Ik heb wel documentatie van het NOID. Hierin komt ook een registratienummer voor; 25531 en Block 17 of Block 4.

Jaap Muusz was de jongste broer van mijn opa. Na de oorlog is het voor de familie altijd een vraagteken geweest wat er gebeurd is met hem. Ik heb ook via NOID gelezen dat een Heer Tijssen naar hem heeft geïnformeerd.

Met vriendelijke groeten,
Eric Sonneveld
06-83245353
sonneveld@upcmail.nl

Dirk Vermeulen

Ik ben op zoek naar meer informatie over mijn oom Dirk Vermeulen, Dr. Kuiperstraat 28 Leerdam. Geb. Datum 14-02-1924, Is op 10-09-1944 in Neuengamme aangekomen van kamp Amersfoort met nummer 6141. In Neuengamme heeft hij een nummer gekregen tussen de 48720 en 49870. Hij is 30-04-1945 omgekomen in Ravensbrück. Wij weten niet hoe lang hij in Neuengamme geweest is en wanneer hij in Ravensbrück aangekomen is.

Wie heeft meer informatie?

Els Stutz-Vermeulen
elsstutz@gmail.com

BOEKBESPREKING

Ewoud Kieft,

Het verboden boek. *Mein Kampf* en de aantrekkingskracht van het nazisme

Uitgeverij Atlas Contact. Amsterdam/Antwerpen, 2017

In Nederland is het boek *Mein Kampf* van Adolf Hitler verboden, maar in de Arabische wereld, India en Turkije schijnt het een populair boek te zijn. In Duitsland werd het verschijnen van een nieuwe editie na de Tweede Wereldoorlog tegengehouden door de deelstaat Beieren, die de auteursrechten had. Per 1 januari 2016 vervielen die en niet lang erna verscheen een wetenschappelijk becommentarieerde uitgave van de tekst.

Het NIOD vatte het plan op om een nieuwe Nederlandse vertaling te maken – er was er ooit een gemaakt door de fascist Steven Barends – en vroeg Ewoud Kieft om een voorwoord voor deze uitgave te schrijven. Kieft studeerde geschiedenis aan de VU in Amsterdam, deed onderzoek naar religieuze radicalisering en het ontstaan van oorlogsenthusiasme in West-Europa in 1870-1918 en promoveerde daarop in 2011. In 2015 verscheen over hetzelfde onderwerp een publieksboek: *Oorlogsenthusiasme. Europa 1900 – 1918*.

Kieft ging in op het verzoek van het NIOD omdat hij door zijn boek over het oorlogsenthusiasme het idee had, dat hij een visie had op *Mein Kampf* die in Nederland nauwelijks aandacht kreeg. Toen het NIOD terugkwam op het voorname een nieuwe kritische vertaling van *Mein Kampf* te maken, werd Kieft verzocht zijn inleiding te herschrijven tot een zelfstandig boek.

Kiefts grootvader was een Groningse verzetsman die in 1945 in Sandbostel overleed. In de

inleiding van *Het verboden boek* lezen we hoe Kiefts vader reageerde toen die voor het eerst over het plan voor dit boek hoorde: ‘Ach nee he!’ De belangrijkste reden om het toch te schrijven was voor Kieft de

bezorgdheid over de manier waarop in Nederland met de Tweede Wereldoorlog wordt omgegaan: ‘We raken er niet over uitgepraat en –gelezen, velen verwijzen ernaar als ze hun moreel gelijk willen halen, maar de grote vraag wordt meestal ontweken: hoe konden zoveel mensen zich laten meeslepen door een ideologie die we nu, achteraf, met zijn allen even weerzinwekkend als stompzinig vinden?’

Het verboden boek is een persoonlijk boek geworden, waarin Kieft zijn zoektocht beschrijft naar de aantrekkingskracht van het boek van Hitler en het nazisme. Met de nodige weerzin heeft hij het boek zeer intensief, om zich er een goed beeld van te kunnen vormen. Hij plaatst het in zijn tijd en laat zien hoe het voortkomt uit de geradicaliseerde oorlogscultuur van de Eerste Wereldoorlog. Bovendien vertelt hij wat het lezen ervan met hemzelf doet en trekt parallelen naar de tegenwoordige tijd.

Het motto van het boek is van Sun Tzu. Het geeft niet alleen aan waarom Kieft het moest schrijven, maar ook waarom wij het moeten lezen: ‘Ken je vijand, en ken jezelf.’

Nikolaus Wachsmann,

KL

De Bezige Bij, juni 2016

Tussen de duizenden boeken die over de Tweede Wereldoorlog zijn verschenen, duiken er soms boeken op waar je je bij afvraagt waarom ze niet eerder zijn geschreven. Zo'n boek is "KL". Twee letters met de veelzeggende betekenis "Konzentrations Lager". De schrijver, Nikolaus Wachsmann, hoogleraar Europese geschiedenis van het departement geschiedenis, afdeling klassieke geschiedenis en archeologie van het Birkbeck College van de Universiteit van Londen, heeft hier tien jaar lang uitgebreid studie naar gedaan. Hij is de eerste die de concentratiekampen als geheel heeft onderzocht. Als een systeem, als iets wat ontstaan is en bewust door de nazi's is opgebouwd. Het concentratiekamp weerspiegelde de essentie van het nazisme; het wilde de gemeenschap zuiveren van wat het als 'onreine elementen' zag, en het was daarin niet kieskeurig.

In zijn proloog geeft de schrijver aan dat het tegenwoordig ontbreekt aan een algemeen beeld van de concentratiekampen. Door de schat aan specialistische studies raakt het beeld van de SS-kampen volledig gefragmenteerd. Het gevolg hiervan is dat de gangbare beelden van de concentratiekampen voornamelijk eendimensionaal blijven. De populaire voorstellingen worden bovendien gedomineerd door de heftige beelden van Auschwitz en de Holocaust. De geschiedenis van het Derde Rijk wordt nu voornamelijk bekeken door de lens van de Holocaust. De SS-kampen worden in hoge mate vereenzelvigd met Auschwitz en zijn joodse slachtoffers zodat andere kampen en gevangenen erdoor worden overschaduwd, aldus de schrijver.

Ook KZ Neuengamme wordt vaak in het boek genoemd. Veelzeggend is een tabel in de appendix met het geschatte aantal doden per kamp. Neuengamme staat met minstens 43.000 dodelijke slachtoffers in de top van dit lijstje.

Ook de Emslandkampen komen als eerste kampen uitgebreid aan bod.

Opvallend is ook de propaganda die de nazi's gebruikten om de Duitse burgers het idee te geven dat zij beschermd worden tegen ongewenste personen. Vandaar ook de term 'Schutzhaft'. De Duitse bevolking wordt door Wachsmann niet gespaard. Op enkele uitzonderingen na was er vanuit de bevolking weinig mededogen met de concentratiekampgevangenen. Dit kwam ook in uitdrukking tijdens de vele dodenmarsen, waar de ellende zichtbaar werd. Een triest dieptepunt vormde de het drama in Gardelegen waar duizenden gevangenen, waaronder ook gevangenen uit Neuengamme, in een schuur werden afgeslacht en waar ook enkele Duitse burgers aan mee hebben gewerkt.

De schrijver is er na een studie van tien jaar erin geslaagd om een allesomvattende historie te schrijven van het KL-systeem en die de complexiteit van de kampen in een ruimere politieke en culturele context plaatst zonder beknopt te worden. Want beknopt is "KL" geenszins. Het lijvige boek telt in totaal 1163 bladzijden (868 excl. de appendix en noten).

Om een goed beeld te krijgen van het KL-systeem is het voor de lezer wel nodig om het boek van voor naar achter te lezen. Het is geen naslagwerk. Mede door de vele persoonlijke verhalen en de gruwelijkheid vergt het wel wat van de lezer. Het is geen boek voor op het nachtkastje. Voor de geïnteresseerde die een goed beeld wil krijgen van de ontwikkeling van het concentratiekamp systeem is het zeker een goede investering.

De schrijver heeft samen met de BBC ook een prachtige website gemaakt op basis van het boek. De link hiervan is www.camps.bbc.ac.uk.

Overleven

Dimmen van Gent

Dimmen van Gent overleefde het concentratiekamp Neuengamme en schreef in 1998 zijn herinneringen daaraan op. Zijn zus Lenie, die zelf als jong meisje met haar moeder drie dagen in Kamp Amersfoort gevangen zat, stelde ons dit verhaal ter beschikking.

Hieronder het derde en laatste deel van dit verhaal.

22 April 1945; op weg naar huis

Drie dagen bleven we bij de Duitser. Toen we weggingen gaf hij ons nog een goeie kaart mee. En zo gingen we op weg. De Nederlanders en de Duitsers hadden ons goede tips gegeven over hoe we moesten rijden. Elderhorst was er slechter aan toe dan ik. Hij zat meestal achterop. Ik hield voor me de zak met levensmiddelen en het zwarte jasje op het stuur geklemd. Iedere dag fietsten we tussen 10 en 17 uur. Dan klopten we ergens aan en vroegen we of we mochten overnachten. Bijna altijd lukte dat. Bij één adres vertelden ze ons dat in het dorp een Nederlands echtpaar woonde. Wij gingen ze opzoeken. Het waren NSB'ers, die al in september waren gevlucht. Niet bepaald mensen die je tot vriend zou willen hebben...

Sinds we de gevangenis in Hannover hadden verlaten was het weer goed gebleven. Zo kwamen we al fietsend bij de Weser bij Minden. Er was maar een brug en die was voor het militair verkeer gereserveerd. Na lang zoeken vonden we mensen met een roeiboot, die ons

overzetten. We reden verder naar Osnabrück. Aan deze kant van de rivier was de weg minder heuvelachtig. De vruchtbomen stonden in volle bloei, lenteweer met aangename temperaturen. Eens lagen we in de berm uit te rusten, toen een Amerikaan met een motorfiets stopte. Hij vroeg waar we vandaan kwamen, wat we deden en hoe onze koningin heette. "Wilhelmina", zeiden wij en dat was genoeg, hij reed in ieder geval verder. Een andere keer rusten we in een dorp uit. Het probleem was nog steeds de luizenplaag. Bij iedere rustplaats werd er jacht gemaakt. Een ander middel om van die akelige huisdieren af te komen was weliswaar niet bepaald netjes maar wel afdoende. Soms mocht je in een slaapkamer slapen. Dan keken we altijd naar passende kledingstukken uit, die dan ingeruild werden. Dat deden we zonder veel gewetensbezwaren als afschrijving op de bezettingskosten, een soort 'Wiedergutmachung'. Alleen mijn zwart jasje heb ik nooit ingeruild.

2 Mei 1945, bij de baronesse in Osnabrück
Ongeveer vijftig kilometer voor Osnabrück

stonden we voor een kanaal en een opgeblazen brug, dus zochten we een nieuwe route. Alle slaappleaatsen van een naburig dorp waren al vol met vluchtelingen. Zo besloten we de burgemeester van het dorp te vragen. Na wat heen en weer gevraagd vonden we zijn huis. Een jonge man deed open, dat bleek de locoburgemeester te zijn. We stelden ons voor als Dr. Elderhorst en Ing. van Gent, dat werkte. De man kwam uit Oostenrijk en was blijkbaar onder de indruk van onze titels. In ieder geval bracht hij ons naar een klein hotel 'op kosten van de gemeente'. Wij kregen ieder een bed, de overige vluchtelingen moesten een bed delen. De volgende dag sloeg het weer om en werd het bitter koud. Na een goed ontbijt reden we verder naar Osnabrück. Buiten de stad zagen we een prachtig huis met een klein park waarin een koe graasde. Dat leek ons wel wat. We belden aan en vertelde de man die de deur open deed, wat we wensten. Hij zei dat hij het jammer vond maar dat het huis al vol zat. Wel gaf hij ons een tip, waar we het konden proberen. Dat adres lag aan de andere kant van de stad. Een jong echtpaar nam ons ten slotte voor een nacht op.

Merkwaardige mensen waren het, in een kamer lag een grote stapel kleren, dus wij weer aan het ruilen. Hun burens waren weer bevriend met een Nederlandse dame die met een Duitse baron was getrouwd. Daar zijn we na twee dagen heen gegaan, Frau Baronin Ostmann van der Leije-van Landschot heette zij. Haar broer zat in een kamp maar ze wist niet waar. Ze verwende ons enorm en hoopte dat iemand anders haar broer ook zo zou verwennen. We kregen nachthemden van de Baron, die werd nog vastgehouden in een kamp. Ze was werkelijk een schat. Met Elderhorst ging het niet erg goed. Hij bleef thuis en zo ging ik op stap in Osnabrück. Daar ontmoette ik een Joegoslavische generaal uit het leger van de koning en een Duitse professor, die tamelijk goed Nederlands sprak. Hij leerde de taal via het oude en nieuwe testament. Ik kreeg zijn Nederlandse bijbel cadeau. Elke dag luisterden we naar de Nederlandse radio. Op 5 mei hoorden we dat een wapenstilstand op komst was. Op 6 mei besloot ik naar Nederland te vertrekken. Bij het ontbijt hoorden we dat de wapenstilstand ondertekend was, we omarmden elkaar uit blijdschap. Elderhorst was ernstig ziek: longontsteking. Dus ging ik alleen verder.

6-7 mei 1945, terug in Nederland

Het ging wel beter zonder iemand achterop, de hele rit van Hannover naar Osnabrück had ik getrap. De zak met eten en het jasje uit het kamp lagen nog altijd over het stuur. Toen ik onderweg uitrustte en de door de baronesse klaarge maakte boterhammen at, kwam een jongeman op me af. Hij vroeg of hij mijn fiets kon lenen. Hij wilde namelijk naar een nabijgelegen boerderij fietsen om eten te halen. Het was een Rus. Ik maakte hem duidelijk dat ik de fiets nodig had om naar Nederland te komen, ik vroeg hem hoe hij dan aan eten kwam. Toen haalde hij een revolver uit zijn zak, 'heel gemakkelijk' zei hij. Ik was blij dat hij me verder in rust liet.

Het was weer mooi lenteweer geworden, de bomen bloeiden nog steeds uitbundig. Een stadje vlak voor de grens was mijn doel. Daar belde ik op goed geluk bij een huis aan en vroeg weer het bekende "mag ik een nacht bij U blijven?" In Hannover hadden de Nederlanders ons enkele Reichsmarken gegeven. De hele tocht lang hadden we echter geen geld nodig gehad en zo heb ik die Marken aan mijn laatste Duitse gastgevers gegeven. Na het ontbijt vertrok ik in richting van de Nederlandse grens bij Almelo. Daar meldde ik me bij de grensbewaking. Of ik papieren had, vroegen ze, "nee" antwoordde ik, "alleen wc-papier". Ik moest van A tot Z vertellen wat er met me was gebeurd, ze waren erg vriendelijk. Daar besepte ik, wat het betekent in je eigen land terug te zijn. Enkele mannen begeleidden me naar het opvangcentrum Almelo om me te laten registreren. Onderweg vertelden ze me dat ze het verhaal van twee Nederlanders die voor mij waren aangekomen, niet zo zonder meer hadden geloofd! Tijdens de registratie zag ik dat de betreffende mannen door de politie werden afgevoerd.

7 mei 1945, Almelo

In Almelo kende ik niemand, alleen herinnerde ik me dat de hopman van onze padvinderij uit deze stad stamde, dus ging ik op zoek naar zijn ouders. Ik had na al de kampen en gevangnissen absoluut geen zin meer in een 'opvangcentrum', dat toch weer naar een kamp rook. Uiteindelijk vond ik de mensen die ook bereid waren me op te nemen. De volgende dag hoorde ik in het opvangcentrum dat er een wagen naar Groningen zou vertrekken. Naar Utrecht

mocht nog niemand vanwege de slechte voedseldistributie. Dus heb ik me gemeld om naar Groningen mee te mogen rijden. Het idee was om dan verder naar Ulrum naar oom Wim en tante Aat te reizen.

10 mei 1945, Ulrum

De volgende dag nam een vrachtwagen me mee naar Groningen. Van daar fietste ik naar Ulrum. Onderweg overall controles van de 'Binnenlandse Veiligheidsdienst'. Na nog een keer in een dorp te hebben geslapen, kwam ik de volgende dag rond het middaguur in Ulrum aan. De familie zat net aan tafel. Toen ze me zagen schrokken ze zich dood, ik zag er als een skelet uit. Ik woog noch maar zo'n dertig kilo, en dan nog dat kaal geschoren hoofd. Oom Wim en tante Aat hadden ook nog nicht Sjaan uit Arnhem opgenomen, die na het bombardement in september 1944 was gevlucht.

Sinds de pruimen in Hannover was de diarree niet meer over gegaan, de volgende dag brachten ze me naar een dokter. Ik had al enige tijd vreselijke jeuk in de gordelstreek, ik bleek ook nog schurft te hebben opgelopen. Ik kreeg een zalf en opiumtabletten voor de darmen. Uit Ermelo had ik al direct een Rode Kruis brief naar Utrecht gestuurd. Uit Ulrum stuurde ik een deel van dit verslag. Na drie weken klom ik weer op de fiets met als doel Heerenveen waar oom Jaap woonde. Van daaruit ben ik naar Assen en verder naar Zwolle gereden, waar een boot naar Amsterdam lag. Die boot was echter zo stampvol dat ik vond dat dit niet bij mijn nieuw gevoel van vrijheid paste! Dus maar weer fietsen, dit keer naar Wezep waar oom Bram woonde. Na een nacht bracht zijn zoon Jan me naar een melkauto, die naar Utrecht zou rijden, ik kon zelfs mijn fiets meenemen. Zo kwam ik op 2 juni weer in de Händelstraat aan. Grote vreugde alom.

Nawoord

Enkele maanden na mijn terugkeer kwam ik in contact met een man uit Rotterdam die samen met mij uit Neuengamme naar het KZ in Hannover was getransporteerd. Hij schreef mij de volgende brief:

R'dam 6.9.1945

Beste Strijd- en Strafmakker,

het was mij een buitengewoon genoeg een brief van je te mogen ontvangen dat kun je begrijpen want, schrik niet, allen anderen medegevangenen zijn gefusilleerd en het mag werkelijk een wonder heten dat ik nog tot de levenden behoort. Maar laat ik je eerst van Harten geluk wensen dat je daar zoo goed bent afgekomen .. Dat heeft zo moeten zijn want inderdaad hadden de schurken je ook naast de wc kunnen deponeren want daar zijn ze allen op 5 april terecht gekomen. Dominee Ringnalda en W.v.d. Berg werden op twee meter van ons neergeknald toen de Amerikanen naderden. Ik zal mijn best doen de volgende week even naar Utrecht te komen, ik moet ook nog verder naar Ermelo naar Dominee Ringnaldas nabestaanden. Dat had ik beloofd. Je vroeg mij om zoo uitvoerlijk mogelijk te schrijven maar dat vergt zo ontzettend veel tijd en ik kan het vlugger in Utrecht komen vertellen.

Ik hoop dat ik niet te veel van je verlang als ik je verzoek om je zo lang nog te wachten en wensch je een voorspoedige beterschap.

Tot soo long groetend, H. de Klepper Waaldijk 7, Rotterdam

De Klepper is inderdaad op bezoek gekomen. Toen was ik al ziek, de artsen hadden TBC geconstateerd. De Klepper vertelde hoe de SS in het kamp bij Hannover de gevangenen hadden gedwongen een diepe kuil te graven, dat had ik gedeeltelijk ook nog beleefd. Niet lang na onze vlucht waren bewakers en SS'ers er vandoor gegaan. In het kamp heerste feeststemming. Na enige tijd was een groep SS'ers echter teruggekomen en werd iedereen neergeknald. De Klepper had alleen maar kunnen overleven omdat hij zich in een schoorsteen had verstopt. Alle gevangenen werden na de moordpartij in die grote kuil geworpen die ze zelf hadden moeten graven. De Klepper is in Nederland door niemand opgevangen, korte tijd na zijn bezoek kregen we te horen dat hij zich van het leven had beroofd.

Later heb ik het verslag van het proces tegen de kommandant van het KZ Hannover 'Mühlenberg', Oberscharführer Walther Quackernack gelezen. Hij was door het militaire gerechtshof Celle wegens mishandeling en moord aan minstens 80 gevangenen aangeklaagd. Tijdens het proces kwam het tot de volgende dialoog tussen de aanklager van het militaire gerechtshof en de 'Lagerführer': 'Heeft U ooit van de Geneefse conventies gehoord?' 'Nee, dat wil zeggen: daarvan weet ik niets'.

Toen de Amerikanen vlak bij het kamp waren heeft Quackernack het kamp laten evacueren. Met 359 gevangenen probeerde hij te voet het grotere KZ Belsen te bereiken. Onder anderen werden de ernstig verzwakte gevangenen gedwongen handwagens met de bagage van de SS'ers te duwen. Degene die niet meer mee konden komen liet hij onderweg neerschieten. Uit de gerechtsakten bleek dat hij tijdens de tocht naar Belsen 24 mannen had laten doodschieten. Toen de 359 man in marsverband werden gezet hadden allen proviand gekregen. Toen een gevangene zich naar voren drong, schoot Quackernack hem ter plaatse neer.

De invaliden en zieken moesten in het kamp blijven, voor hen was de ongeveer twee en halve meter diepe kuil bestemd. Quackernack had Unterscharführer Plaza met vier SS'ers de opdracht gegeven na vertrek 'alles in het kamp in orde te brengen'. Na twee dagen meldde zich Plaza bij zijn chef met de woorden: 'alles ging voorspoedig, we hebben 48 man doodgeschoten en alle 'verscharrt''. Dat was precies wat de Klepper mij had verteld.

De president van het gerechtshof stelde de aangeklaagde de vraag: 'hield u het in het belang van de mensheid dat de bagage van de SS in een wagen werd getransporteerd, hoewel daardoor mensen moesten sterven?' Daarop antwoordde de aangeklaagde: 'nee'. 'Waarom heeft u dan die bagage niet weggeworpen?' De aangeklaagde: 'daaraan heb ik niet gedacht'. Quackernack werd later schuldig bevonden aan het ophangen van een 15-jarige Russische jongen en het eigenhandig neerschieten van buitenlanders in het werkkamp. Verder werd hij schuldig bevonden aan de moord op 48 zieke en invalide gevangenen in het ziekenhuis van het werkkamp Hanomag. Welke straf hij heeft gekregen, ben ik echter niet te weten gekomen.

Toen men later de bevolking in de omgeving van het kamp vroeg, zei het grootste deel dat ze niets van het bestaan van de 700 gevangenen hadden geweten. Het werkkamp Hanomag en het kamp Mühlenberg hoorden bij het KZ Neuengamme. Er werden veel joden gevangen gehouden die uit Mauthausen hierheen waren gebracht.

Over Elderhorst

In mijn verslag komt weinig voor over Elderhorst, die toch de initiatiefnemer van onze vlucht was. Wij hebben in die tijd natuurlijk veel met elkaar gesproken. Hij vertelde mij dat hij meester in de rechten en aankomend arts was, vandaar Dr. Elderhorst. Hij had twee kinderen. Steeds wanneer een arts nodig was, sprong hij in. Toen ik hem in Osnabrück onder de hoede van de baronesse had achter gelaten leed hij aan een ernstige longontsteking. Daarna is hij naar 's-Hertogenbosch gereisd waar hij onder de hoede van de familie van de barones kwam. Ik zag hem pas weer toen ik zelf met TBC in bed lag. Hij woonde ongeveer een week bij ons, en had steeds een doos met operatiemessen bij zich. Hij zei dat hij zich voor zijn laatste artsexamen moest voorbereiden. Moeder had toen een steenpuist. Elderhorst bood aan, die weg te snijden. Gelukkig heeft ze dat niet laten doen. Een broer van de barones vond dat verhaal van aankomend arts namelijk wat vreemd en was navorsingen gaan ondernemen. Het bleek dat Elderhorst net zo min meester in de rechten als aankomend arts was en dat hij ook geen kinderen had. Verder had hij in Nederland nog een gevangenisstraf te goed. En toch was hij het, die mij de weg naar het overleven heeft gegeven.

Dimmen van Gent, Wettingen, 1998

Provincie Fryslân & Project De Witte Roos

*Duitse verzetsdansvoorstelling op 4 mei 2018 in
Culturele Hoofdstad Leeuwarden*

Als het aan Alie Zwinderman en Lieke van Amstel ligt zal dodenherdenking in Friesland in 2018 een bijzondere, internationale herdenking worden. Alie's vader en Lieke's opa zijn slachtoffers van de naziterreur. Zij kwamen vlak voor en vlak na de bevrijding van het vreselijke concentratiekamp Wöbbelin om. Jaarlijks komen Alie Zwinderman en Lieke van Amstel in Wöbbelin om hun vader en opa te gedenken. Zij doen dat met honderden nabestaanden uit heel Europa, de Verenigde Staten en Israël om de ruim duizend personen die in 1945 in Wöbbelin zijn omgekomen te herdenken.

De Duitsers organiseren deze plechtigheden op een geweldige manier. Ook helpen zij nabestaanden te zoeken naar meer gegevens van allen die hier toen zijn omgekomen. En vele scholen uit Duitsland en ook uit andere landen worden bij de jaarlijkse activiteiten betrokken. Een van de scholen is het Musikgymnasium in Schwerin met Tanztheater Lysistrate. Op 2 mei 2016 heeft deze dansgroep in Ludwigslust het verzetsstuk *Trotzdem* opgevoerd (<http://www.lysistrate.net/stuecke/trotzdem>). Dit stuk is mede gebaseerd op de activiteiten van de verzetsgroep Die Weisse Rose, waarvan onder andere Hans en Inge Scholl deel uitmaakten. In

de bijna een uur durende dansvoorstelling door leerlingen van 17 en 18 jaar worden zonder woorden de ervaringen van mensen in concentratiekampen weergegeven.

Ook worden andere vormen van uitsluiting van het maatschappelijke gebeuren op aangrijpende en fysieke manier uitgebeeld. Daarmee wordt een link gelegd met de moderne tijd, waarin pesten, vervolging en massamoord nog veel te vaak voorkomen.

Alie en Lieke en hun partners Ignace Hendriks en Harry Vogels hebben de Provincie Fryslân bereid gevonden deze dansgroep met ca. 30 leerlingen te laten overkomen naar Friesland in de periode 2 tot en met 5 mei 2018.

Er is een voorstelling gepland op 4 mei 's avonds in Stadsschouwburg De Harmonie in Leeuwarden. De stad Leeuwarden is in 2018 de Culturele Hoofdstad van Europa.

Het project wordt ook gesteund door het Fries Verzetsmuseum.

In het maart nummer van dit blad volgt meer informatie. Ook kunt u voor verdere informatie contact opnemen met:

Alie Zwinderman & Ignace Hendriks
Rijksstraatweg 269, 9752 CC Haren
Tel. 06 - 50258005
E-mail: aliezwinderman@gmail.com

Lieke van Amstel & Harry Vogels
Domwier 4
9005 XR Wergea
Tel. 06 - 22933375
E-mail: liekevanamstel@gmail.com

Jans Zwinderman

Jans Zwinderman groeide op aan de Ambachtstraat in Gieten. Ging naar de ULO en werd gemeentebtenaar. Hij kreeg banen in Gasselte en in Sleen. Op 1 februari 1939 werd hij opgeroepen voor de Militaire Dienst. Toen de oorlog in 1940 uitbrak zat hij met zijn regiment in Zeeland, vlakbij Middelburg. Hij overleefde zware bombardementen. Op 25 mei 1940 mocht hij naar huis, met Groot Verlof. Hij ging in Sleen wonen. Daar raakte hij betrokken bij het verzet. Zijn specialiteit op het gemeentehuis was het afluisteren van de gesprekken van de NSB-burgemeester. Daar werd hij op 13 januari 1945, terwijl hij juist zijn oor weer aan de deur van de burgemeester had gelegd, opgepakt door de twee landwachten die bij die burgemeester op bezoek waren. Dat was overigens niet toevallig, want zijn naam was bij ondervragingen van anderen gevallen. Hij werd overgebracht naar het Huis van Bewaring in Assen. Op 17 maart werd hij met andere gevangenen op de trein gezet en kwam uiteindelijk terecht in het concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg. Jans werd tewerkgesteld in Porta Westfalica, Schadeloh en kwam uiteindelijk in kamp Wöbbelin bij Ludwigslust terecht. De Amerikanen rukten op in Duitsland, maar voor Jans was het te laat. Hij was ziek, had dysenterie. Gieten was al lang bevrijd. Zijn vrouw Martha baarde op 26 juli 1945 in Gieten hun dochter Alie. Op 16 oktober 1946 kwam de brief van het Rode Kruis waarin was te lezen dat Jans op 15 mei 1945 in het lazaret in Lübtheen was overleden. Zijn lichaam was begraven op de algemene begraafplaats aldaar. Op verzoek van zijn weduwe is hij daar opgegraven en overgebracht naar Nederland. Op 18 mei 1949 is hij herbegraven op de gemeentelijke begraafplaats in Gieten.

Bron: Deze korte biografie is ontleend aan het boek *Gieten, namen op de steen* van H.Kuik en W. Legemaat (1994)

Bastiaan Herman

Bastiaan Herman werd geboren op 20 november 1993 in Den Helder. Hij was werkzaam bij de PTT en in die hoedanigheid actief in het verzet. Hij maakte telefoonverbindingen tussen bezet gebied en het bevrijde Zuiden. In november 1944 werd hij verraden. Via Kamp Amersfoort en Neuengamme belandde hij in Wöbbelin waar hij op 14 maart 1945 overleed.

Meer dan zestig jaar wist de familie niet precies wat er met hun vader en opa was gebeurd. Zijn dochter Hanna wist dat hij overleden was in een kamp en op welke datum, maar niet hoe. Hanna was twintig toen ze haar vader voor het laatst zag. In haar latere leven sprak ze zelden over de oorlog, dat was te pijnlijk voor haar. Het zwijgen duurde tot 2007, toen het boek *Nederlanders in Neuengamme* verscheen. Hanna, inmiddels 83, zag voor het eerst de naam van haar vader geschreven. Het zou een van de belangrijkste gebeurtenissen uit haar leven zijn. Haar dochter Lieke: “Ze brak open, en ging opeens details vertellen”. Lieke en haar echtgenoot Harry wilden de plek graag bezoeken en na enig aandringen ging Hanna mee. In het herdenkingscentrum Wöbbelin waren medewerkers waarvan ze in één middag alle details van het kamp te horen kregen en waarvan ze kopieën van documenten en foto’s en filmpjes kregen die de Amerikanen hadden gemaakt. Lieke zag bij haar moeder vooral opluchting. In een herinneringsboek schreef Hanna: “Hij is weer thuis gekomen. De boosheid is weg, de weemoed blijft”. Hanna overleed in 2015.

Het Neuengamme Bulletin verschijnt twee maal per jaar, eind maart en eind september. Het richt zich tot iedereen die zich bij de gebeurtenissen in het concentratiekamp Neuengamme of de nasleep ervan betrokken voelt.

Het Bulletin bevat op de eerste plaats informatie door het bestuur van de Stichting Vriendenkring Neuengamme. Daarnaast staat het iedereen vrij om een bijdrage te leveren aan het bulletin. Artikelen kunnen informerend en/of opinie vormend zijn of kunnen persoonlijke ervaringen bevatten. Ook oproepen voor informatie kunnen worden geplaatst. Overleg met de redactie hierover is natuurlijk altijd mogelijk. De redactie behoudt zich het recht voor om kleine wijzigingen in de tekst van de ingezonden artikelen aan te brengen. Wijzigingen van enige omvang of inhoud zullen, indien deze naar het oordeel van de redactie noodzakelijk zijn, altijd in overleg met de auteur worden aangebracht.

Overname van artikelen of delen daarvan is toegestaan, mits voorzien van bronvermelding. Het Neuengamme Bulletin wordt uitgegeven onder verantwoordelijkheid van de Stichting Vriendenkring Neuengamme. Voor gesigneerde bijdragen zijn de desbetreffende auteurs verantwoordelijk.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van foto's te achterhalen. Als u meent rechten te ontfemen aan het gebruikte materiaal voor dit bulletin zonder dat daarvoor autorisatie is verleend, of u heeft opmerkingen over, of bezwaren tegen het gebruik van bepaalde teksten, namen, foto's, tekeningen of beeldmerken, wilt u dan contact opnemen met de redactie.

Artikelen dienen per brief of per e-mail naar de redactie gezonden te worden. Tenzij anders vermeld berusten de rechten van het fotowerk bij de maker.

Sluitingsdatum kopij

1 maand voor de verschijningsdatum.

Verschijningsdatum volgende nummer

Eind maart 2018

Invictus

Out of the night which covers me,
Black as the pit from pole to pole,
I thank whatever gods may be
For my unconquerable soul.

In the fell clutch of circumstance
I have not winced nor cried aloud.
Under the bludgeoning of chance
My head is bloody, but unbowed.

Beyond this place of wrath and tears
Looms but the Horror of the shade,
And yet the menace of the years
Finds, and shall find me, unafraid.

It matters not how strait the gate,
How charged with punishments the scroll,
I am the master of my fate:
I am the captain of my soul.

William Ernest Henley

Invictus

In de mij omvattende nacht,
Zwart als het gat met alle pijn,
Dank ik elke god uit alle macht,
Voor mijn onoverwinnelijke zijn.

In de greep van de gelegenheid
deins ik niet terug, schreeuw noch verloochen.
Onder de slagen van elk feit
Is mijn hoofd bebloed maar niet gebogen.

Achter de plek van toorn en tranen,
Doemt slechts de gruwel van de schaduw.
En toch, de dreiging van de jaren
Maakt mij niet nu noch later schuw.

Het maakt niet uit hoe donker het cachot,
Hoe belastend de straf die mij ten deel viel,
Ik ben de meester over mijn levenslot,
Ik ben de kapitein van mijn eigen ziel.

William Ernest Henley. Vertaling: Arend Hulshof

De Britse dichter William Ernest Henley (1849-1903) schreef dit Victoriaanse gedicht in 1875. Het was een van de favoriete gedichten van Nelson Mandela. Op Robbeneiland las hij het voor aan medegevangenen. Ook de Birmese Nobelprijswinnaar Aung San Suu Kyi zei inspiratie uit het gedicht te halen. De Amerikaanse president Barack Obama las het voor bij uitvaart van Mandela eind 2013.